

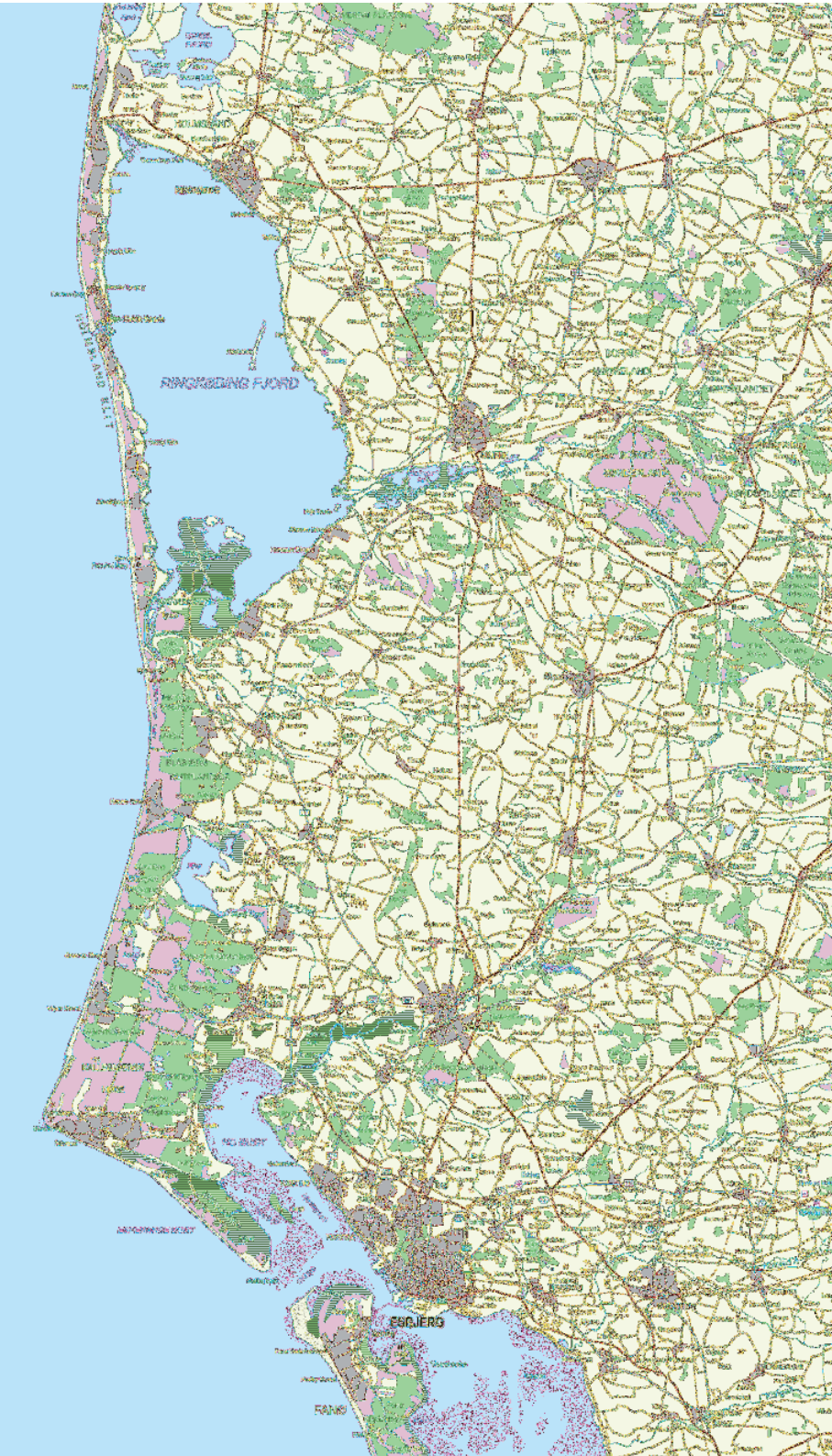
Nordisk Bygd 24

Identitet og landskab

Vestjylland august 2013

Nordisk KulturlandskabsForbund
[www Kulturlandskab.org](http://www.Kulturlandskab.org)

Nordisk Bygd 24 **Identitet og Landskab**

Vestjylland august 2013

Udgivet af Nordisk KulurlandskabsForbund

www.kulurlandskab.org

Tryk: PrininfoParitas 2015

Støttet med
Tips- og Lottomidler til Friluftslivet

Oversigtskort	
Geodatastyrelsen	2
Forord	
af Søren Espersen, <i>www.Kulturlandskab.dk</i>	4
Den store historie om Vestjylland	
af Claus Jensen og Kim Clausen, Varde museum og Ringkøbing-Skjern museum	6
Superstormen i 1634	
af Mikkel Fruergaard et al - Forkortet, forenklet og let bearbejdet	10
Varde Museum – udviklingsplaner	
af Claus Jensen, Direktør for Museet for Varde By og Omegn	15
Dyster turisme i Sydvestjylland	
af John Jensen, Museumsinspektør Museet for Varde By og Omegn	18
Hvad bunkeren gemte - kulturhistorie i et dynamisk landskab	
af Christian Ringskou, museumsinspektør Ringkøbing-Skjern Museum	29
Velkommen til Borris Skydeterræn	
Gengivet efter folder af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste	34
Ringkøbing-Skjern Museum i gentænkning	
af Kim Clausen, Museumsinspektør (oplægsholder og guide på årsmødet)	38
Stedet er øde... Nymindesgamle og malerne	
Af John Jensen, Museumsinspektør, Museet for Varde By og Omegn	44
Tipperhalvøen – natur og kulturlandskab	
af Tage Madsen, naturvejleder	53
Skjern Å – et landskab i forandring	
af Niels D. Lisborg Naturvejleder	58
Hyrdeliv på Skallingen	
af Bjarne Slaikjær Statsansat hyrde og naturvejleder	66
En vestjysk klitplantage fortæller	
af klitplantør Niels Christiansen, Nørre Nebel	68
Filsø - det vestjyske mirakel	
af Merete Vigen Hansen, <i>www.meretevigen.dk</i>	74

FORORD

Du kommer til det lille Vestjyske bysamfund Nymindégab, hvor Ringkøbing Fjord indtil 1931 havde sit udløb. 229 fastboende indbyggere. Et livligt sted om sommeren, hvor turisterne udgør befolkningsflertallet langs den jyske vestkyst. Byen har et lille museum. Udefra set et traditionelt egns-museum med et par gamle både og en mølle. Indenfor en pandoras æske af dansk guldalderkunst, der med etnografisk nøjagtighed skildrer fiskernes liv på Vestkysten og jagten i de rige naturområder, som den foldede sig ud for 125 år siden.

Du kommer til Oksbøl i Vestjyllands sydvestligste hjørne. Flygtningelejren rummede, da den var størst, 35.000 mennesker. Mest kvinder og børn, der var flygtet fra krigens gru på den tyske østfront. Det var Danmarks 6. største by, indtil den blev nedlagt 1949. Mange nåede ikke videre. Danskernes hævn over tyskerne i form af mangel på lægehjælp og medicin i lejrens første tid ramte ikke mindst de mange børn, der nu ligger på kirkegården ved Ål kirke. Et mørkt kapitel i dansk efterkrigshistorie.

Du sætter dig til et veldækket bord på Bundsbæk mølle. Møllen maledede mel, men også ben til gødning og vand til elektricitet. I de bagvedliggende hede- og moseområder boede samfundets udstødte, rakkerne. De har også deres historie. I dag er møllen hovedkvarteret for Ringkøbing-Skjern museum. Museet driver hele 14 besøgssteder rundt omkring i kommunen, herunder Vikingehavnen i Bork med 45.000 besøgende og den charmerende Abelines Gård på Holmsland Klit.

Dette er bare 3 eksempler på overraskende oplevelser, der møder én, når man – som Nordisk KulturlandskabsForbund jo har for vane – begiver sig ud i de skandinaviske udkantsområder. Ople-

velser der sætter stederne og historien i perspektiv. Fine oplevelser, der ikke ville findes, hvis det ikke var for lokalbefolkningens store engagement og frivillige arbejdsindsats.

Netop det frivillige arbejde for bevaring af kulturlandskabet, arbejdets organisering, rammebetingelserne samt finansieringen var temaet for Årsmødet 2013.

Frivilligt arbejde er ikke gratis. Det koster at organisere. Der skal materialer til, ikke mindst god mad. De frivillige skal nurses med en fest i ny og næ, et foredrag eller en udflugt. Ringkøbing – Skjern Museum har sat det frivillige arbejde i system gennem oprettelse af et egentligt ”Frivilligakademi”, hvor de frivillige efter erfaringer og interesser bliver tilført faglig viden og pædagogiske kompetencer, der gør dem i stand til at varetage formidlingsmæssige opgaver. De frivillige er organiserede i 28 forskellige laug lige fra Bådelaug, Høsløtlaug og biavlerlaug til et laug, der tager sig af parkering ved store arrangementer. Museet modtog 2013 en pris for sit arbejde med organisering af frivillige.

Hundredevis af frivillige over hele landet arbejder med vedligeholdelse af ikke bare naturområder og kulturlandskaber men også med bevaring af landsbymiljøer og landsbyernes institutioner som skolen og den lille købmandsbutik. Det frivillige engagement er blevet en af de væsentligste forskelle på, om et lokalsamfund overlever eller stagnerer. Frivilligt arbejde engagerer, giver identitet, og resultaterne af det frivillige arbejde tiltrækker potentielle tilflyttere.

Det udgør også forskellen på et levende kulturlandskab eller et kulturlandskab under tilgroning eller degradering. Vi håber derfor, Årsmødet 2013 også må være til inspiration for udvikling af det frivillige arbejde andre steder i Norden.

*Søren Espersen
tidligere sekretær i Nordisk KulturlandskabsForbund*

Den store historie om Vestjylland

Hvor starter og slutter Vestjylland?

Af Claus Jensen og Kim Clausen

Fotos Bjørn Petersen

- museumsinspektører på Varde museum og Ringkøbing-Skjern museum

For 200 år siden ville man nok afgrænse Vestjylland anderledes end i dag. Vestjylland ville formodentlig være større, og strække sig fra Limfjorden i nord til Tønder mod syd og række helt ind til den jyske højderyg.

I dag er Vestjylland blevet mindre. Det følger stadig den jyske vestkyst, men det er nok kun kommunerne Esbjerg, Varde, Ringkøbing-Skjern, Holstebro og Lemvig med direkte adgang til Vesterhavet, som i dag betragtes som vestjyske.

Kommunalreformen i 2007 erstattede amterne med nogle større kommuner. Endvidere oprettede man nye regioner ved at dele landet op på tværs. Ringkøbing-Skjern og Varde kommuner kom til at ligge i henholdsvis Region Midtjylland og Region Syddanmark, selv om begge kommuner definerer sig som vestjyske. I et landskabsmæssigt perspektiv havde amterne nogle størrelser, man kunne se de overordnede sammenhænge i, og på den måde få et overblik over de natur-og kulturhistoriske værdier.

Museerne spillede gennem samarbejdet i amtsmuseumsrådene og kulturmiljørådene en aktiv rolle heri. Med nedlæggelsen af rådene finder den overordnede regionale koordination ikke sted længere. De kulturhistoriske sammenhænge i landskabet vurderes ikke længere i overordnet regionalt perspektiv.

Ringkøbing Skjern Museum og Varde Museum har siden 2010 samarbejdet strategisk om følgende opgaver af fælles interesse:

- Udgivelse af fælles årbog
 - Etablering af en fælles arkæologisk enhed, Arkæologi Vestjylland
 - Udvikling af en fælles skoletjeneste
 - Formulering af fire vestjyske supertemaer som ramme om de to museers samarbejde om forskning og formidling. De fire temaer er følgende:
 - 1 2. verdenskrig i Vestjylland
 - 2 Jernalder-Vikingetid i Vestjylland
 - 3 Vestkystturismens historie
 - 4 Det vestjyske landskab - kulturmiljøer, mennesker og identitet.
- Det sidste tema om det vestjyske landskab er uden tvivl det mest omfattende.

Landskabet og de kommunale visioner

Begge museer samarbejder tæt med deres kommuner og har været inddraget i kommuneplanprocesserne og bl.a. stået for registrering af kulturmiljøerne.

Både Varde og Ringkøbing-Skjern kommuner har siden kommunalreformen været aktive med at planlægge og udvikle national- og naturparker. Længst er man kommet i Varde Kommune, hvor kommunen rummer den nordlige del af Nationalpark Vadehavet, ligesom man også er kommet langt med at etablere Naturpark Vesterhavet i området fra Blåvand i syd til Nymindegab i nord. I Ringkøbing-Skjern Kommune så det længe ud til, at kommunen skulle rumme hovedparten af Skjern Å Nationalpark, men i sidste øjeblik blev nationalparken afløst.

Endvidere er der i begge kommuner i de sidste 20 år gennemført nogle af landets største naturgenopretningsprojekter: Stadil Fjord, Varde Ådal, Skjern Å og Filsø.

Det er interessant, at begge kommuner i deres nye visioner og strategiplaner 2014 frem mod 2030 tager

udgangspunkt i de stedbundne natur- og kultur-værdier med henblik på at skabe øget bosætning og økonomisk vækst. Ringkøbing-Skjern har valgt at kalde sin vision for "Naturens Rige", mens Varde hedder "I et med naturen". Tankegangen bag visionerne er i vid udstrækning den samme.

I de senere år har begge kommuner stået overfor store udfordringer i form af indbygges og virksomheders fraflytning. Visioner baseret på stedbundne værdier peger på, at nye arbejdspladser skal findes inden for turisme og innovation af eksisterende erhverv med natur og kultur som ressourcer.

Disse visioner kan gøre museernes samarbejde om det åbne landskabs kulturhistorie henover kommunegrænserne i temaet om landskab og identitet ekstra relevant.

Naturens rige skatkammer: Vestjylland

Til sammen udgør Varde og Ringkøbing-Skjern Kommuner et areal på 2.734 km². Det er halvdelen gang større end Lolland-Falster (1793 km²) og en fjerdedel mindre end Fyn (3485 km²). Det er således et anseeligt områdes stedbundne værdier, der er fælles fokus på. Vel at mærke et område, der både landskabsmæssigt, historisk og kulturelt hænger langt mere sammen end de nuværende regioner og de tidligere amter. Det kan altså give god mening for de to kommuner at samarbejde om kulturlandskabet. På et omfattende fundament:

- kommunernes visioner "Naturens Rige" og "I et med naturen".
- kommunernes kulturmiljøregistreringer
- amternes gamle oversigtskort over kultur- og naturhistoriske interesseområder
- museernes mange geografisk spredte udstillingssteder

- de eksisterende og planlagte nationalparker og naturparker
- oversigt over fredede og naturgenoprettede områder
- tidligere udarbejdede temakort, som f.eks ”Natur-KulturKanon” for Varde Kommune

Der ligger en enorm vidensbank på de to kommuners museer. De kan både danne afsæt for realisering af dele af de to visioner, og samtidig styrke hinanden.

De mange registreringer, udpegninger og formidlingstilbud kan tematiseres og kædes sammen til store og brede fortællinger om Vestjyllands natur, kultur og historie. Som kan bidrage til områdets identitet, og formidles til besøgende turister.

* For eksempel historien om **vand- og vindmøller** i Vestjylland. Bundsbæk Vandmølle, Rækker Mølle, Nørholm Mølle, Lydum Elværk og Karlsgårde værket. Og vindmøller: Skjern Vindmølle, Tvindmøllen, nogle af de første Vestas møller fra slutningen af 1970’erne i Dejbjerg og Stauning, vindmøllefabrikken Vestas i Lem og Titan Wind Energy i Varde, vindmølleparken Tænd pipe, vindmøllerne i Hvide sande og havvindmøllerne ved Hornsrev.

Et sådant energitema med kulturhistorisk dybde egner sig fint som tilbud til udlændinge, der kommer for at lære om Danmarks vedvarende energiløsninger. Temaet forbinder en lang kulturhistorie, en aktuel erhvervssatsning og en international interesse.

* Et andet tema med internationalt perspektiv er historien om det moderne vestjyllands udvikling på baggrund af **andelsbevægelsen**. Her indtager

verdens første andelsmejeri i Hjedding en central rolle som indgang til hele historien om vestjyllands nyere historie.

Det var jo med tabet af Sønderjylland efter nederlaget i 1864, at der for alvor kom skub i udviklingen af det danske landbrug og andelsbevægelsen. Med den udvikling opstod det moderne Danmark.

Udover Hjedding Andelsmejeri, er det steder som Gåsemandens Gård, Hodde skole, Hoven Kvindehøjskole, Hattemagerhuset i Skjern, Borris Hede, statshusmandskolonierne på Tingheden i Sdr. Vium og i Hoven, Smedenes Hus, Ølgod Museum, Skjern Å museet og ikke mindst Arinco i Videbæk, der kan illustrere den historie. Endvidere kunne nogle moderne kvæg- og svinegårde sætte den i et spændende perspektiv.

Også mange andre spændende temaer kan udvikles i samarbejde mellem de to museer og de to kommuner. For eksempel:

* **Sikkerhed til søs** (strandingshistorierne, strandfogedgårdene, fyrtårnene, redningsstationerne, Blåvand Radio).

* **De gamle og de nye byer** (de middelalderlige købstæder, kirkebyerne, stationsbyerne).

* **Naturen som ressource** før og nu (landbrug, hedeopdyrkning, brunkul, fiskeri, skovdrift, kampen mod sandet og havet).

* **Forsvarshistorie** (vi har forsvarsanlæg fra jernalderen, fra middelalderen, fra 1. og 2. Verdenskrig og store anlæg fra Den Kolde Krig, ligesom vi i dag har nogle af de største militære anlæg i Danmark).

* **Kirker og Herregårde** rummer selvfølgelig også store historiske formidlings-perspektiver.

En fortælling med mange muligheder

At skabe en sammenhængende fortælling om Vest-

jylland med natur- og kulturhistoriske elementer fra Ringkøbing-Skjern og Varde kommuner giver god mening på mindst fire måder:

1: Kulturhistorisk overblik: Med udgangspunkt i de mange registreringer og kortlægninger, kan man kæde elementerne sammen i større temaer.

2: Lokal stolthed og medejerskab: Det har begge kommuner rigtig gode erfaringer med at bygge på. Bare nogle få eksempler: I Ringkøbing-Skjern Kommune har man Frivillighedsakademiet. Og etablering af formidlingsstedet ved Lyngsmose-fæstningen er i vid udstrækning sket ved lokalt initiativ og lokale kræfter. I Varde Kommune har borgerne i Tistrup på egen hånd etableret et stort stisystem med formidlingsskilte i landskabet, ligesom private borgeres historie kan downloades gennem en app fra det store projekt ”Fortællinger i Naturpark Vadehavet”.

3: Uddannelse: De to museers kommende fælles skoletjeneste kan bruge den fælles satsning på historien i landskabet. Tilbuddet ”Kend dit nærområde” er allerede en succes, som giver skolebørnene lyst til at gå på opdagelse i deres lokalområde og blive nye ambassadører for deres egns særpræg og historie. Når den nye

skolereform med fokus på ”Den åbne skole” for alvor skal rulles ud fra efteråret 2015, vil den slags tilbud formodentlig blive endnu mere efterspurgt.

4: Formidling til turister: Allerede i dag leverer de to museer megen formidling til områdets mange turister. Og da de to kommuner tilsammen har flere turistovernatninger end København, er potentialet rigtig stort.

Vi vil meget gerne være med til at udvikle nye former for aktiv turisme. De skitserede temaer kan indgå i pakkede temature på cykel, i bil eller bus. Mindre private virksomheder kan indgå som turoperatører. Vi har allerede et begyndende samarbejde med nogle lokale cykeloperatører, og indgår i flere regionale og nationale cykelprojekter.

Med det afsæt, at de to kommuner netop har vedtaget en ny vision for deres arbejde de kommende år, og det forhold, at de to museer ligger inde med en meget stor vidensressource, vil vi gerne tage initiativ til et netværk på tværs af de to kommuner, der kan sætte ”Den store historie om Vestjylland” i spil.

SUPERSTORMEN I 1634

Af Mikkel Fruergaard Postdoc, IGN, KU; Thorbjørn J. Andersen Lektor, IGN, KU; Peter N. Johannessen Seniorforsker, GEUS,; Lars H. Nielsen Statsgeolog, GEUS; lhn@geus.dk og Morten Pejrup, Prodekan og professor, IGN, KU

Forkortet, forenklet og let bearbejdet af redaktionen med venlig tilladelse fra Geocenter Danmark

Natten mellem den 11. og 12. oktober 1634 ramte en af danmarkshistoriens største storme den danske vadehavskyst. Det forandrede topografien dramatisk. En landtange udslettedes næsten, og en ny grundlagdes længere vestpå. En lille rest af den gamle tange findes endnu som øen Langli. Den nye begyndte som en op til otte meter tyk sandbanke, aflejret i løbet af de stormnatten og de efterfølgende 30 til 40 år.

Sandbanken kendes i dag som halvøen Skallingen. Deltagere i NKF's årsmøde 2014 husker den som klitlandskabet, hvor vi tilfældigt mødte den statsansatte kvæghyrde, Bjarne Slaikjær. (se s 66)

Langs hele kysten havde stormen og stormfloden vidtrækkende konsekvenser for menneskene og for kystens udseende (morfologi). Blandt andet blev det store fiskerleje Sønder side -Vestjyllands vigtigste handelsplads- delvist ødelagt under stormen, og mange mennesker og husdyr druknede. Den nuværende kystlinjes overordnede forløb skyldes hovedsageligt stormens og stormflodens virke, samt udviklingen i årtierne efter.

Selvom stormen i 1634 formentligt kun var én i en række af store storme, som ramte Danmark i løbet af det 17. og 18. århundrede, skiller denne sig ud som den kraftigste, og der er fundet tegn på, at den påvirkede langt det meste af den danske vadehavskyst.

Vadehavet

Vadehavet ligger i den sydøstlige del af Nordsøen, og det strækker sig fra Blåvandshuk i Danmark til den hollandske by Den Helder. Vadehavet består overvejende af vadeblader og tidevandsrender, som ligger beskyttet for Nordsøens bølger af en række barriereøer og højtliggende sandlegemer (højsander) uden vegetation. Det danske vadehav afgrænses fra nord mod syd af barrierehalvøen Skallingen samt barriereøerne Fanø, Mandø og Rømø.

Kyster langs Nordsøen rammes hyppigt af storme, som får vandstanden til at stige. Foruden vinden, der kan få vandet til at stige flere meter ved kysten, påvirker det atmosfæriske tryk vandstanden. De fleste store storme, som rammer Vadehavet, opstår i forbindelse med atmosfæriske lavtrykspassager. Et lavere atmosfærisk tryk resulterer i et mindre tryk på havspejlet, hvilket resulterer i en øget vandstand (1 hPa trykfald giver 1 cm havspejlsstigning). Ydermere påvirker det astronomiske tidevand den samlede vandstandsstigning under en storm. Stormen, der ramte Danmark den 3. december 1999, indtraf

under astronomisk lavvande, hvorfor den samlede vandstandsstigning i Esbjerg 'kun' nåede op på 3,98 meter. Havde den i stedet kulmineret under højvande, ville den formentligt have været mere end en meter over.

Når vandstanden overstiger middelvandstanden med tre meter (+3 m DVR90), defineres det i den danske del af Vadehavet som en stormflod.

Størrelsen af stormen og stormfloden i 1634, kendes ikke præcist. Der er dog ingen tvivl om, at vandstanden steg langt mere end ved langt de fleste stormfloder i Vadehavet. I Ribe, som ligger på marsken cirka 6 kilometer fra vadehavskysten, står en egetræspæl -en såkaldt stormflodssøjle- som vidner om, hvor højt vandet har stået i byen under en række stormflodshændelser. Den øverste ring markerer, hvor højt vandet nåede i 1634. Den sidder lidt mere end seks meter over det gennemsnitlige havniveau, og selvom den præcise vandstand under stormen givetvist er behæftet med en vis usikkerhed, er det klart, at vandstanden var usædvanligt høj. Det bekræftes også inde i Ribe Domkirke, hvor et mærke bag prædikestolen viser at vandet stod omtrent 1,7 meter over kirkegulvet. Disse to vidnesbyrd giver en god fornemmelse af, hvor højt vandet stod. Sammenholdt med de 5,12 meter i Ribe under stormen i 1999 (højeste vandstand registreret i Danmark i nyere tid), står det klart at stormfloden i 1634 var ekstraordinær.

Dannelsen af Skallingen og Langli.

Historiske kort fra før og efter stormen viser tydeligt, at kystlandskabet på ret kort tid undergik en betydelig forandring.

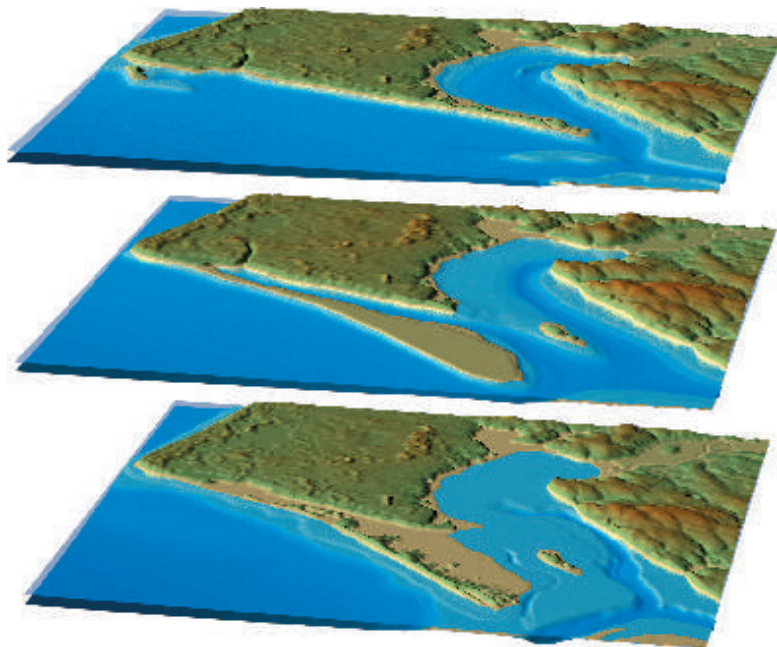
Den hollandske kartograf Willem Janszoon Blaeus kort fra 1612 viser blandt andet den danske del af Vadehavet. Her vises Langli som en barriereodde. Skallingen -eller Skallingkrog, som den kaldes- vises

både væsentligt mindre og længere nordvestligt end den er nu. Den bølgeeksponerede og klitdominerede kyst strakte sig fra Skallingekrog og ned til sydspidsen af barriereøen Langli.

Den danske kartograf Johannes Mejers kort fra 1650 over det danske rige, giver et ganske andet

indtryk. Langli, der på 1612-kortet fremstod som en odde, afbildes af Mejer som en ø, og Skallingekrog er på nær et lille klitparti (Stormholm) forsvundet. I stedet viser Mejer en stor højtliggende vegetationsløs sandflade, som benævnes Schallingsand, og som tydeligvis er den nuværende Skallings forløber.

Det er oplagt at stormen i 1634 må have haft betydning for ændringerne mellem 1612 og 1650. Det underbygges da også af geologiske undersøgelser af borer og en stor mængde OSL-dateringer (*se boksen*) af sandet fra Skallingen og Langli.

Øverst: Willem Janszoon Blaeus kort fra 1612 (til venstre) samt tolkning (til højre). På kortet ses Langli som en barriereodde med klitter. Skallingekrog ligger i forlængelse af Blåvandshuk, hvor den har fungeret som en meget velegnet naturhavn for skibstrafikken til Sønderside.

Midten: Johannes Mejers kort fra 1650 (til venstre) samt tolkning (til højre). På kortet fremstår Langli nu som en ø uden landforbindelse til fastlandet. På nær af en mindre klit (Stormholm) er Skallingekrog forsvundet. I stedet ses en meget større sandbanke, som er betegnet Schallingsand – forløberen til den nuværende Skallingen

Nederst: Den nuværende situation med Skallingen, Langli, Ho Bugt osv.

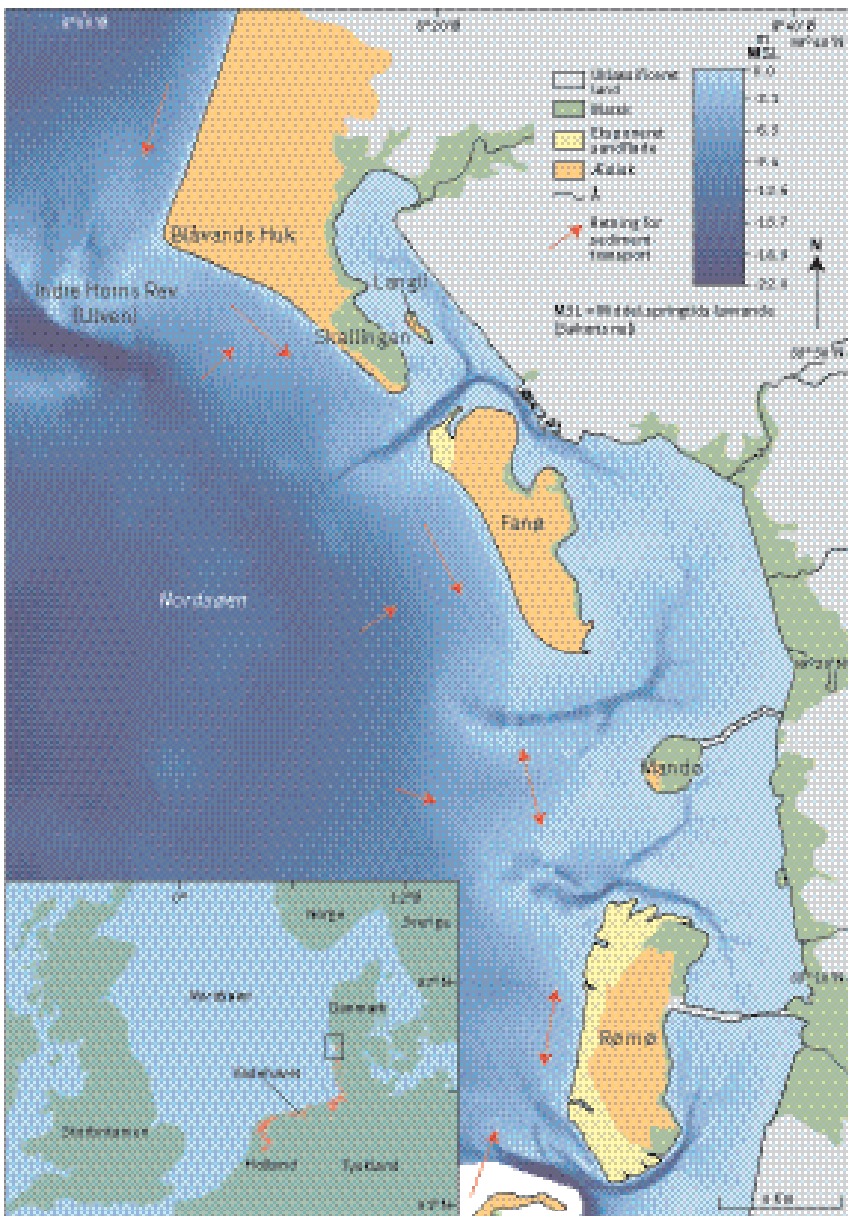
Illustration: Carsten Egestal Thuesen, GEUS.

Boringer har vist, at Skallingen består af en forholdsvis tyk lagserie af homogene marine sedimenter, der er aflejret som en sandbanke oven på aflejringerne fra et ældre strandplan. Den marine sandbanke er op til otte meter tyk. Den er typisk overaflejret af yngre overskylssedimenter og/eller æoliske (vindtransporterede) sedimenter. OSL-dateringer afslører, at opbygningen af den marine sandbanke forløb forbløffende hurtigt, med gennemsnitligt 15–20 cm pr. år.

Boringerne, dateringerne samt de to historiske kort viser tilsammen at der i løbet af 30 til 40 år efter stormen blev aflejret en flere kilometer lang og bred sandbanke med en tykkelse på op til otte meter: Schallingsand. Barriereodden Langli, som under stormen var eksponeret for store stormbølger blev overskyllet og gennembrudt, hvorved Langli blev til en ø.

Hvor kom sandet fra?

For at opbygge en stor sandbanke som Skallingen kræves betydelige mængder sand. Da det gik så hurtigt, må sandet være kommet fra ganske nære kilder. Lidt af det er kommet fra den tidligere kyst samt barriereodden Langli. Under stormen har bølger eroderet kysten og transporteret sediment ud på strandplanet, hvor det er blevet aflejret.

Det danske Vadehav. Pilene viser sedimenttransportens hovedretninger. Illustration: Mikkel Fruergaard.

Det meste kommer dog formentligt fra den indre del af Horns Rev -kaldet Ulven- som ligger i forlængelse af Blåvands Huk, se kortet side 13. Ulven opbygges løbende af sedimenter, som tilføres med en sydgående sedimentstrøm fra nordligere dele af Jyllands vestkyst. Under og efter stormen i 1634 er aflejringerne ved Ulven formentlig blevet ustabile og transporteret mod syd, hvor de kom til at indgå i Skallingen.

Stormens betydning for Rømø

På øen Rømø i den sydligste del af det danske Vadehav er sporene efter 1634-stormen også bevaret i sedimenterne. En boring på stranden af øen samt OSL dateringer har påvist, at sedimenterne ned til en dybde af cirka 14 meter under overfladen kan inddeles i tre sekvenser. Hver sekvens er omkring fire til fem meter tyk og består af aflejringer med næsten samme alder. Aflejringen i midterste sekvens er samtidig med tidspunktet for 1634-stormen.

Dette indikerer, at sediment fra strandplanet ud for Rømø blev eroderet under stormen. Men da

Rømø ligger i en del af Vadehavet, hvor store mængder sediment som tilføres fra både nord og syd, blev der på meget kort tid efter stormen aflejret nye sedimenter på det eroderede strandplan. Den yngste af de tre sedimentære sekvenser fra Rømø-kernen har desuden samme alder som en større storm, der ramte Vadehavet i 1770. Det er sandsynligt, at også den nedre og ældste sekvens i kernen er aflejret efter en storm, som i så fald indtraf for 3.800 år siden.

Forkortet og forenklet af redaktionen. Den fulde artikel med nærmere forklaringer og figurer om de geologiske metoder kan læses i Geoviden NR. 3 2013: <http://geocenter.dk/xpdf/geoviden-3-2013.pdf>

Her kan du læse mere

Videnskab.dk, 4. marts 2013 - Sandkorn vidner om katastrofal superstorm i Danmark <http://videnskab.dk/kultur-samfund/sandkorn-vidner-om-katastrofalsuperstorm-i-danmark>

Geoviden 2009, nr. 1 Vadehavet

Geoviden 2005, nr. 3 Danmarks kyster

GEOLOGI – nyt fra GEUS, 1997 nr. 4 Blåvands Huk – Horns Rev området – et nyt Skagen?

Find det gennem <http://geocenter.dk/>

Optisk stimuleret luminiscens (OSL) datering udnytter den egenskab, at kvartskorn virker som ”genopladelige batterier”, der er i stand til gentagne gange at lagre energi. Hvis et kvartskorn begravnes (aflejres) og afskærmes fra sollys, lagres energi i kornet, når det bestråles med radioaktivitet udsendt fra naturligt forekommende kilder som Uran og Thorium. Hvis kvartskornet eroderes og herved bliver belyst med sollys, frigøres den oplagrede strålingsenergi, og kornets energiniveau bliver igen nul. Denne proces kaldes nulstilling. Mængden af energi lagret i kornet er proportional med tiden, kornet har ligget begravet. Det vil sige, at jo længere tid kvartskornet er begravet, jo mere energi lagres i det. I laboratoriet bliver kornet belyst (optisk stimulering), hvorved det afgiver den oplagrede energi. Den udsendte energi kaldes også for luminiscens-signalet. Luminiscens-signalet kan omsættes til en alder, der svarer til tidspunktet for kornets aflejring. Hvis et kvartskorn ikke belyses tilstrækkeligt inden det aflejres og begravnes er der risiko for, at der er lagret en restenergi i kornet fra en tidligere aflejring. Ved datering af sådan et korn vil alderen fremstå fejlagtigt gammel.

Varde Museum - udviklingsplaner

Af Claus Jensen, Direktør for Museet for Varde By og Omegn <http://vardemuseum.dk/>

Museet For Varde By og Omegn blev skabt i 1912 af to eksilvestjyder, der boede i København. Dengang, var museet den samling, Cornelius og Elisabeth Stau havde skænket byen. Og den bestod næsten udelukkende af ting, der havde relation til staten Danmark; og ikke specielt til Varde og omegn. I 1914 bekostede hr og fru Stau opførelsen af den smukke, ny-klassicistiske bygning på Lundvej til museet.

Gradvist ændrede samlingen karakter, og kom i højere og højere grad til at afspejle det område, museet hører hjemme i. Og gradvist ændrede museet rolle fra et mini-nationalmuseum, der skulle vise Varde-borgerne resten af Verden, til et museum, der skulle vise Verden og egnens historie. I 2014 er Museet for Varde By og Omegn 55 engagerede medarbejdere; en samling, der primært indeholder ting og fortællinger fra den nuværende Varde Kommune, og endelig 10 udstillingssteder, der fortæller forskellige og skiftende historier om egnen og dens indbyggere gennem tiden. Det er således meget symbolsk, når museumsbygningen på Lundvej i Varde har ændret funktion fra at rumme en lidt tilfældig samling kunsthåndværk fra hele Verden, til at rumme de medarbejdere og den viden, der i dag i lige så høj grad er museet, som genstandene var i 1912.

I virkeligheden kan museets opgave koges ned til tre ting: At passe på det, som er ved at forsvinde,

hvad enten det er fortidsminder i landskabet, ting eller fortællinger; At forske i de historier, der hører til museets ansvarsområde; Og endelig at formidle den viden, der herved opstår, til de interesserede, hvad enten de er børn eller voksne, lokale eller turister. Og museet har både en stor lokal opbakning og rigtig mange gæster udefra.

Netop nu projekteres **to nye, store museer** i den vestlige del af Varde Kommune. Dels Museumscenter Blåvand, dels Danmarks Flygtningemuseum i Oksbøl.

Museumscenter Blåvand skal ligge i tilknytning til Tirpitz-bunkeren i Blåvand og kommer til at rumme fem store udstillingsrum. Der bliver dels en anslagsudstilling om landskabets forandring gennem tid, dels udstillinger om Atlantvolden, rav, livet ved vestkysten gennem tiden og endelig et stort rum til skiftende særudstillinger. Museumscenter Blåvand er tegnet af arkitektfirmaet BIG Bjarke Ingels Group og bygges ind i det fredede klitlandskab ved Blåvand. Museet forventes færdigt i 2017.

Se billeder og se <http://vardemuseum.dk/>

Danmarks Flygtningemuseum skal indrettes i et tidligere lazaret fra 2. Verdenskrig i Oksbøl. Her lå nemlig fra 1945 til 1949 den største flygtningelejr, der nogensinde har været i Danmark. Da lejren var størst boede her 36.000 tyske flygtninge, og Oksbøl var på det tidspunkt Danmarks femte største by. Flygtningemuseet skal dels rumme udstillinger om 2. Verdens-

Billeder: BIG Bjarke Ingels Group

krig og flygtningene fra denne krig, og dels skiftende udstillinger om flygtninge fra andre og nyere konflikter. Ombygningen af det gamle lazaret til museum forventes at gå i gang i 2015, og museet vil forhåbentlig kunne slå dørene op i 2017 eller 2018.

I 2010 indledte Museet for Varde By og Omegn et tæt, strategisk samarbejde med Ringkøbing-Skjern Museum. Det fælles udgangspunkt var, at kommunerne Varde og Ringkøbing-Skjern ligner hinanden meget, både historisk, kulturelt og i forhold til natur, landskab og bydannelse. Endvidere er begge kommuner (og museer) meget afhængige af turismen. Vi så nogle muligheder i at markedsføre os i fællesskab overfor turister, ved den jyske vestkyst, der ikke interesserer sig for kommunegrænser. Vi så også muligheder i at samarbejde på en lang række andre områder, fra magasiner til forskning.

Vi har formuleret fire ”supertemaer” for forskning og formidling på tværs af kommunegrænserne:

Jernalder-Vikingetid i Vestjylland Anden Verdenskrig i Vestjylland Vestjysk kultur – landskab og identitet Vestkystturisme

Alle fire supertemaer er fællesgoods, vi vil udvikle i fællesskab. Men det er også klart, at vi kan have forskellige roller at spille i de enkelte temaer. Således er Ringkøbing-Skjern Museum med Bork Vikingehavn og Dejbjerg Jernalder naturligt førende på formidlingen af Jernalder-Vikingetids-temaet. Tilsvarende har Museet for Varde By og Omegn gennem en årrække satset på forskning og formidling af Anden Verdenskrig, og arbejder både på udbygning af formidlingen ved Tirpitz-stillingen og på etablering af Danmarks Flygtningemuseum ved Flygtningelejren i Oksbøl.

Men selvfølgelig fylder Anden Verdenskrig også

på Ringkøbing-Skjern Museum – ikke mindst i forbindelse med formidlingen på Vedersø Præstegård, hvis kendte og kontroversielle præst blev henrettet under besættelsen. Og selvfølgelig fylder jernalder og vikingetid også meget i forskning og formidling på Museet for Varde By og Omegn.

Det nye er, at vi vil koordinere arbejdet om disse emner, for at løfte dem og kvalificere både forskningen og formidlingen. Der lå mange lignende intentioner i de gamle amtsmuseumsråd, men de var altid svære at praktisere indenfor de ”tvungne” amtsgrænser. Nu er samarbejdet opstået på tværs af administrative grænser; drevet af lyst og fælles historie og mål.

De sidste to supertemaer, er i højere grad ”nye” emner, vi vil opdyrke i fællesskab. Ikke at vi ikke tidligere har arbejdet med begge emner, for det har vi naturligvis. Men vi vil gerne i højere grad sætte fokus på dem, og gøre det i fællesskab. Vestkystturismen er, med vores fælles afhængighed af turisterne et oplagt emne at dyrke sammen. Og temaet ”Vestjysk kultur – landskab og identitet”, vil i høj grad bygge på en fortælling, der tager sit udspring i vestkystkulturen, i andelsbevægelsen og i livet i denne del af Verden gennem de sidste par hundrede år. Her har vi allerede en række markante og bevaringsværdige bygninger fra 1800-tallet, der indgår i vore to museer, som Hjedding Andelsmejeri, Bundsbæk Mølle, Strandgården, Abelines gård, Gåsemandens gård, Hodde Skole, Skjern Vindmølle og Hattemagerhuset. Bygninger der, såfremt de lå sammen, ville udgøre et stort, vestjysk frilandsmuseum. Nu ligger de altså i stedet alle på deres oprindelige placering i landskabet, og da dette supertema også vil inddrage menneskers brug og omformning af landskabet i et langtidsperspektiv, vil det blive et væsentligt bidrag til eksisterende og kommende nationalparker og naturparker i området.

Foto: Rasmus Bendix

Dyster turisme i Sydvestjylland

Af John Jensen, Museumsinspektør
Museet for Varde By og Omegn

Intro

Egnen omkring Oksbøl og Blåvandshuk i det sydvestlige Danmark er rig på storslået natur og dramatiske historier. I mange tilfælde går de hånd i hånd, og det gælder også de tre steder, jeg her skal fortælle om: Den gamle flygtningelejr i Oksbøl; Skyde- og øvelsesterrænet ved Oksbøl og Skallingen halvø, hvor det skal handle om minerydningen. Overordnet set forenes de tre steder af at være både skønne og ligefrem storslåede naturområder – og samtidig rummer de alle dramatiske og vedkommende historier, der trænger sig på, hvis man besøger et af stederne.

Dyster turisme

Flygtningelejren i Oksbøl for de tyske flygtninge, der opholdt sig i landet fra 1945-49 har Museet for Varde By og Omegn allerede god tradition for at formidle. Hvorimod formidlingen af minerydningen på Skallingen og Skyde- og øvelsesterrænet endnu lader en hel del tilbage at ønske. Det er krig og krigstrusler, der har sat sine spor alle steder. Og måske fordi krigen på én gang rummer et nulpunkt i forhold til medmenneskelighed og etiske normer, men samtidig også et dramatisk højdepunkt, vil disse steder øve en betydelig tiltrækning ikke mindst på den historisk interesserede men også på enhver, der vil forstå sin samtid. Det er særlige steder, hvor historien forekommer stærkere og mere vedkommende end andre steder. Oplagte eksempler er udryddelseslejren i Auschwitz eller invasionskysterne i Normandiet.

Denne interesse for det makabre har givet sig udslag i et begreb inden for den forskning, der beskæftiger

sig med turisme og historie, og som kaldes ”Dark Tourism” og som på dansk vel bedst oversættes til ”dyster turisme”.

”Dark tourism” betegner en rejseform, hvor målet er steder, hvor tragiske begivenheder har fundet sted. Det lyder måske både uhyggeligt og i virkeligheden også uetisk, hvis man forestiller sig Utøya overrendt med turister, der ønsker at gå i massemorderen Anders Breiviks fodspor, men det skyldes nok først fremmest, at begivenheden er så tæt på. Således kan man jo sagtens forestille sig ture i Jack the Rippers fodspor. Ikke desto mindre er der en interesse for steder, hvor masse mord og massedød har fundet sted. Indvendingerne i forhold til ”Dark tourism” er til at få øje på, men måske tilbyder netop ”Dark tourism” i ansvarlige hænder en kritisk historiefortælling, som der tilsyneladende er et behov for i disse år. En historiefortælling, der kalder

på eftertænksomhed, tvivl og angst - for gennem den makabre historie at perspektivere fremskridts-optimisme, modernitet og den besøgendes egen virkelighed. I det følgende vil jeg afslutningsvis med baggrund i beskrivelsen af de omtalte tre lokaliteter kort overveje dets potentialer som ”Dark tourism eller dystre turisme”. Lad det dog være sagt med det samme, Danmark rummer heldigvis ingen paralleller til Auschwitz, slagmarkerne i Flandern (1914-18) eller på Østfronten (1941-45). Alligevel kan der også i Danmark fortælles mange tankevækkende historier som følge af krig og konflikt, og med de rigtige fortællere og en solid viden rummer dette felt et stort potentiale for erkendelse og refleksion hos de besøgende – og i sidste ende måske også en mere nuanceret forståelse af verden og af de besøgende selv.

Storbyen, der forsvandt - Flygtningelejren i Oksbøl

Foto: Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv, Oksbøl

Foto: Museet for Varde By og Omegn

Foto: Rasmus Bendix

Foto: Museet for Varde By og Omegn

I Aal plantage ved Oksbøl findes i dag resterne af det, man engang omtalte som Danmarks 5.-6. største by. Meget er der ikke tilbage. Enkelte bygninger, der går tilbage til den tyske besættelse ligger i lejrområdets østligste dele, er i brug til helt andre formål i dag. Mest påfaldende er imidlertid Den tyske kirkegård, der ligeledes er at finde i lejrområdets østligste ende. Her fandt knap 1800 tyskere deres sidste hvilested i tiden fra befrielsen i 1945 og indtil den sidste begravelse i 1948, kort inden Oksbøllejren blev lukket, og den sidste tyske flygtning forlod landet i 1949. Kors efter kors på lange lige rækker står på kirkegården og tavst fortæller de deres egen triste historie. Ikke mindst gør overrepræsentationen af børn mellem 0-2 år, der ikke klarede den, indtryk på den besøgende. Korsene fortæller også, at det lykkes at overvinde den høje børnedødelighed, og navne og data beretter, at det overvejende var kvinder og børn, der i Anden Verdenskrigs sidste måneder tog flugten. At de kom fra Det tredje riges østligste provinser vidner de mange slavisk-klingende efternavne os også om. Her under trækronerne og mellem de mange stenkors kommer historien tæt på. På kirkegården ligger mennesker, der levede deres sidste tid i Oksbøllejren. Et barn, en mor eller en bedstefar måtte efterlades her, fordi livet skulle gå videre i Tyskland. Ganske vist ikke i Østprøjsen eller i Pommern, men for de flestes vedkommende i det ny Vesttyskland. Den gæst, der besøger flygtningekirkegården, finder et lille skilt med en vandrerute ind i det gamle lejrområde, der viser forbi den forsvundne bys institutioner og bringer os tættere på historien. Ruten fører ind i lejren, der var i brug fra 1941 og indtil 1949. Først som Truppenübungsplatz Oxböl og siden som Oksbøllejren, Danmarks største flygtningelejr for tyske flygtninge. I løbet af 1950'erne sørgede

danske militærnægtere imidlertid for, at lejren blev brudt ned og byggematerialerne realiseret. På nær nogle få bygninger forsvandt de fleste vidnesbyrd om byen bag pigtråden, der engang havde gjort lejren med sine 35.000 indbyggere til en storby. Området er i dag statsskov.

Lejrens omfattende vejssystem på omkring 30 km forblev imidlertid intakte selvom barakker og huse forsvandt. Og netop vejssystemet giver stadig en god fornemmelse af, hvordan lejren var opbygget. Knap en halv snes bygninger er alt, hvad der er tilbage af det store anlæg. Det drejer sig om lazarettet (tidl. Oksbøl vandrerhjem), vandtårnet, brandtårnet og et garageanlæg. Dertil kommer dele af den nuværende Blåvandshuk skole, der også stammer fra det tyske byggeri. Uden for det egentlige lejrområde findes endnu lejrkommandantboligen samt den gamle hovedvagt. Men det stærkeste vidnesbyrd om flygtningelejren er i dag flygtningekirkegården. Oksbøllejren blev et omdrejningspunkt efter befrielsen, fordi Danmark i krigens sidste måneder havde modtaget hen ved 100.000 tyske soldater samt omkring 250.000 civile tyske flygtninge. Ikke mindst sidstnævnte gruppe, der overvejende bestod af kvinder, børn og gamle kunne ikke uden videre vende hjem.

Flygtningene kom til landet under dansk protest som et led i den tyske besættelse, således henviste departementschef Nils Svenningsen, der førte de udenrigspolitiske forhandlinger med tyskerne, at det var i strid med Haager-landkrigskonventionen, at en besættelsesmagt evakuerede sin befolkning til et besat område. Protesterne blev nok hørt, men ikke efterkommet. Efter befrielsen var der blandt danske politikere og vel sagtens også i befolkningen absolut enighed om, at de tyske flygtninge hurtigst muligt

skulle ud af landet igen. Bl.a. blev det i Rigsdagen fremført, at man ikke ønskede et stort tysk mindretal i Danmark, hvorfor man opretholdt interneringen af flygtningene. På den anden side var man fra myndighedernes side godt klar over, at interneringen kun kunne finde sted i et begrænset tidsrum. Det blev for flygtningenes vedkommende fra 1½ år og op til tre års ophold i Danmark.

Oksbøllejren var den absolut største blandt de mange flygtningelejre i Danmark, som blev indrettet til tyske flygtninge efter befrielsen i 1945. Ved den tyske kapitulation i maj 1945 bestod lejren af foruden køkkener, kantiner, lagerbygninger osv. af ca. 300 barakker til mandskab og heste. Dette antal var i 1949 forøget til ca. 400 forskellige bygninger fordelt på mere end 150.000 m². Alt blev taget i brug til boliger fra mandskabs- til hestestaldsbarakkerne. På blot 4 km² husede Oksbøllejren i 1946 omkring 35.000 civile tyske flygtninge, hvilket gjorde den til en storby, efter datidens danske forhold med en befolkningstæthed på svimlende 9000 indbyggere pr. km². Flygtningene bestod som nævnt fortrinsvis af kvinder og børn og ældre (i august 1946 fordelte sammensætningen sig således: børn 0-6 år ca. 4.500, børn 6-14 år ca. 7.700, mænd over 14 år ca. 5.500 og kvinder over 14 år ca. 17.300). Det drejede sig om millioner af civile, der var drevet på flugt af den sovjetiske fremrykning. Fra Øst- og Vestpreussen (ikke mindst byerne Königsberg og Danzig) samt Pommern kom de i tusindtal til Danmark. De første flygtninge ankom til Oksbøllejren i februar 1945, og den sidste forlod lejren og Danmark fire år senere d. 15. februar 1949.

Flygtningekirkegården taler som sagt sit eget dystre sprog. Gravene i Oksbøl blev i begyndelsen forsy-

net med enkle trækors med navn og data, uden at nogen vidste, hvad der på længere sigt skulle ske med dem. I løbet af 1950'erne var der i Tyskland en stigende interesse for gravene og enden blev, at den vesttyske organisation Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge i 1962 fik ansvaret for pleje og vedligeholdelse af kirkegården for en 60-årig periode. Aftalen betød også, at andre tyske krigsdøde kunne opgraves og overføres. Det medførte, at flygtningekirkegården i Oksbøl i 1960'erne blev udvidet fra ca. 1300 grave til de nuværende 1796. Grave, der blev flyttet hertil fra kirkegårde i Syd- og Sønderjylland. I august 1969 blev kirkegården indviet i sin nuværende skikkelse.

I mange år efter at den sidste tyske flygtning forlod landet, nød emnet tyske flygtninges historie ingen særlig bevågenhed blandt danske historikere, men omkring 2000 rejste en afhandling voldsom kritik af de danske læger og de mange dødsfald blandt små børn blandt flygtningene. Og et besøg på en af de tyske flygtningekirkegårde fx i Oksbøl vidner om, at døden ikke mindst lige efter befrielsen var en hyppig gæst. Alligevel er det endnu omdiskuteret, hvorvidt det er historisk korrekt at pålægge de danske læger ansvaret for overdødeligheden blandt børn, fordi mange andre forhold også gjorde sig gældende bl.a. en hård og improviseret flugt, der for manges vedkommende fandt sted i vintermånederne, bl.a. fordi de stedlige tyske myndigheder tøvede for længe med at evakuere kvinder, børn og gamle. Med til historien hører også, at Danmarks Frihedsråd, der i sidste del af besættelsen var det koordinerende organ for den danske modstandsbevægelse, opfordrede de danske læger til at afholde sig fra at hjælpe de tyske flygtninge, men overlade dette til besættelsesmagten. At de danske læger løb en risiko

ved at trods Frihedsrådets opfordring er givet. Bevisenhederne er komplicerede at tage stilling til for eftertiden. Hvorfor handlede man som man gjorde? Kunne man have handlet anderledes? Bevisenhederne stiller stadig en række fundamentale etiske spørgsmål til nutidens mennesker.

Minerydningen på Skallingen

Skallingen er en godt 7 kilometer lang halvø i det nordlige vadehav mellem Blåvand og Fanø. Det er den nordligste af en række øer, der adskiller Vadehavet fra Nordsøen. I dag er halvøen et afsondret, men meget smukt stykke dansk natur, hvor køerne gumler græs med udsigt over Ho Bugt og til Esbjerg og klitrækkerne på den anden side. I denne yderst fredelige natur lå helt indtil 2012 Danmarks sidste minefelt.

Den tyske besættelsesmagt forberedte sig i 1943-45 på at forsvare sig mod en allieret landgang fra vest, og den ville efter tyskernes mening være mest sandsynlig ved indsejlingen til Esbjerg. Sammen med pigtrådsspærringer og betonbunkers var minerne væsentlige led i den tyske forsvarsstrategi. Hele den jyske vestkyst blev derfor mineret med omkring 1.500.000 miner, og strækningen fra Skallingen til Nymindegab blev særlig grundigt mineret som følge af nærheden til Esbjerg.

I maj 1945 kapitulerede den tyske hær, men det gjorde minerne ikke, tværtimod forestod der en betydelig opgave med rydningen af de mange landminer. Tabstallene på knap 200 tyske soldater samt et antal dræbte og sårede danskere vidner om, at det ikke var ufarligt. Med enkelte undtagelser var opgaven løst allerede i oktober 1945. Blot manglede man områder ved Vejers, og så Skallingen. I sommeren 1946 genoptog man arbejdet, men rydningen på Skallingen var kompliceret og blev derfor opgivet, inden man var færdig.

Foto: Kystdirektoratet, Lemvig

Myterne

Minerydningen blev en blodig affære, og man støder på flere sejlivede myter om minerydningen. En af disse går ud på, at det var kvinder og børn fra de tyske flygtningelejre, der blev sendt ud fra flygtningelejrene for at rydde minefelterne på vestkysten. En anden går på, at det var tyske krigsfanger, der ryddede minefelterne. Man ser det for sig, hvordan forhutlede flygtningekvinder med deres børn i hånden går gennem minefelterne eller krigsfanger, der i stribende fangedragter og sammenlænkede gennemtraver minefelterne. I virkeligheden små fortællinger om krigsforbrydelser, der demonstrerer, at danskerne efter krigen ikke var stort bedre end nazisterne. Begge historier kan dog afvises som værende myter, da der ikke findes pålidelige vidnesbyrd eller dokumentation for, at flygtninge

eller krigsfanger ryddede minefelterne.

Holder vi os til den faktuelle side af sagen, bestod minerydningskommandoen af 200 danske soldater indkaldt 8. maj 1945, som havde gennemgået et minerydningskursus på en uge. Derudover skulle man bruge 200 frivillige til at lede minerydningsopgaven. Dertil kom et par tusind tyske soldater, der var tilbageholdt i Danmark, dog ikke med status af krigsfanger, men som "surrendered enemy personnel", idet briterne ikke tog krigsfanger i hverken Danmark eller Norge. Det vil sige, at det var soldater i uniform og under kommando. Det fremgår af forhandlingerne mellem briterne og Værnemagten, at den britiske overkommando i Danmark d. 9. maj 1945 befalede rømningen af minefelterne først og fremmest i Jylland og Fyn. Og at alle tyske soldater, der var uddannede i minerydning dvs. pionerer og infanteripionerer skulle

tages ud af marchgrupperne og ledes af pionerofficerer, således arbejdet kunne gå i gang hurtigst muligt. Teknisk set var der altså ikke tale om krigsfanger, hvilket ikke gør tabene mindre, men de betyder i det mindste, at minerydningen synes at være foregået under forhold, som var væsentligt mindre uansvarlige end de mere populære myter synes at antyde. Talte myterne sandt burde tabstallene have været meget højere.

Chefen for Den danske brigades pionerkommando D. A. Wieth-Knudsen berettede efter, at arbejdet i 1946 var afsluttet, at de tidligere tyske befalingsmænd, der ledede rydningen gjorde det under hård disciplin. Og meget tyder også på, arbejdstempoet var meget højt og forplejning ikke altid tilstrækkelig. Alle tyske soldater, der deltog i minerydningen, hørte under den såkaldte Minen- und Sprengkommando, der igen var en del af Dienstgruppe Dänemark. Minerydningen begyndte den 11. maj 1945 og ophørte officielt den 1. oktober 1945 – da havde man fjernet 1.402.000 miner. De vanskeligste områder for minerydningen var især steder med flyvesandsfelter og forstrandsfelter. Flyvesandet kunne medføre sandflugt, hvorved minerne blev overdækket med op til 2 meter sand, og minerne kunne desuden have forskubbet sig ved sandets lejring. På forstranden var det tidevandet og havet, der i uroligt vejr skyllede hen over minefelterne, der så lejrede minerne i havstokken eller på forstranden uden for minefeltet eller langt fra minefeltet. Arbejdet skulle således helst være afsluttet til oktober, fordi efterårs- og vinterstormene kunne gøre minekortene værdiløse. Minerydning blev genoptaget i sommeren 1946 bl.a. i Vejers og på Skallingen, sidstnævnte var kompliceret og blev som sagt først færdigryddet i 2012.

Aktuelt har man på Balkan haft samme problematik

Fotos: Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv, Oksbøl

Foto: Kystdirektoratet, Lemvig

i forbindelse med oversvømmelserne i forsommeren 2014, hvor vandet strømmede hen over gamle minefelter med stor risiko for, at minerne fremover ville blive svære at fjerne.

Tabene

Mindst 179 tyske soldater omkom i forbindelse med rydningen langs den jyske vestkyst, mens 165 blev hårdt såret og 167 let sårede (mistet arm eller ben). I alt 511 i perioden 10. maj til 1. september 1945. I samlede tal blev 214 dræbte og 377 ulykkestilfælde registreret. Ca. 100 dræbte pr. 1 million ryddede miner. Tal som i 1946 blev vurderet som små i forhold til tabene i andre lande (Wieth-Knudsen, 1946).

Selve kontrollen af de ryddede felter foregik ved at det optagne antal miner sammenlignedes med det antal som minekortene angav. Dernæst efter engelsk bestemmelse ved, at tyskerne marcherede gennem fodfolksminefelterne og kørte gennem panserminefelterne med pansrede køretøjer. Det var ikke i alle lande, at minefelterne blev kontrolleret – og felterne blev frigivet og man tog de tab, der fulgte (Wieth-Knudsen 1946).

Historien om minerydningen langs den jyske vestkyst er stadig mange år senere kontroversiel, fordi det er en historie, der er mørkere og mere forviklet end den film ”Livsfare – Miner” som Ministeriernes Filmudvalg for Folk og Værn lavede i 1946. Filmen begynder med at fortælle, hvorledes den tyske besættelsesmagt havde mineret den jyske vestkyst og dansk farvand, og i en let hoverende tone siges det, at de (tyskerne) selv fik lov til at tage minerne op igen. I øvrigt undlader filmen at fortælle nærmere om arbejdsforhold og de tab, der fulgte.

I dag, mange år senere, er vi kommet på afstand af begivenhederne, og vi vil vide besked også om de omkostninger minerydning havde. Besøger man den

jyske vestkyst, vil man mange steder blive mindet om Anden verdenskrig og den tyske besættelse i form af de betonbunkers, der ligger strøet i vandkanten. Til gengæld er de lange afspærringer med pigtråd, tjekkiske pindsvin og selve minefelterne væk – og heldigvis for det. På Skallingen giver det imidlertid mening at fortælle denne historie, fordi der ikke er så mange badegæster til forstyrre fortællingen og forestillingsevnen.

Foto: Kystdirektoratet, Lemvig

Skyde- og øvelsesterrænet ved Oksbøl

Landskabet vest for den lille by Oksbøl er helt specielt. Man kører igennem et stort og åbent vestjysk landskab med små spredte husmandssteder. Tæt på opdager man dog, at de almindelige sprossevinduer er malet på, og at det som engang var husr er reduceret til kulisser. Et stort landskab med det ene forladte hus efter det andet. Ældre bondehuse og nyere, en gammel skole, et par tidligere købmandsbutikker og områdets kro. Omkring 60 landejendomme, godt 40 helårsbeboelser, omkring 115 sommerhuse samt ca. 170 sommerhusgrunde blev engang eksproprieret og mere end 300 ejere og 30 lejere måtte sige farvel til

deres hjem. De tomme huse slår den med forbavelse, der for første gang kommer til området. Indtrykket stærkere, end hvis det blot havde været ruiner, fordi husene på afstand ser beboede ud, men altså står tomme, forladt af Gud og hver mand. Hvad er historien bag dette særprægede landskab?

Den militære tilstedeværelse omkring Oksbøl

Efter besættelsen af Danmark i 1940 overtog den tyske værnemagt militærlejren ved Oksbøl (oprettet 1929) og udvidede både lejr og øvelsesområde betragteligt. I 1945 blev Oksbøllejrens Nordlejr omdannet til flygtningelejr for tusinder af tyske flygtninge, mens den noget mindre Sydlejr indgik i genopbyg-

Fotos: Museet for Varde By og Omegn

ningen af det danske forsvar. I 1946 begyndte de første skydninger med artilleri. Som følge af det danske NATO-medlemskab og de stigende spændinger mellem øst og vest oprettedes i 1952 kampvognsskolen i Oksbøl, hvor der var plads. Dog ønskede hæren helt fra begyndelsen i 1940'erne et større øvelsesterræn.

Behov for mere øvelsesterræn

Omkring 1960 havde kampteknikkerne ændret sig så meget, at et større og mere sammenhængende øvelsesterræn forekom nødvendigt. Bæltekøretøjer gjorde øvelser i civile områder komplicerede og for visse enheder umulige. Man rådede ganske vist allerede over 4000 hektar land primært på Kallesmærsk Hede, men længere nordpå havde arealet en uhensigtsmæssig form. Særligt ved Grærup og Vejers besværliggjorde flaskehalse de taktiske øvelser. Bl.a. de nye Centurionkampvogne krævede mere plads. Forsvaret ønskede at udvide øvelsesterrænet på bekostning af de to små samfund på 5-6 huse hver, men derudover blev omkring 200 landejendomme, huse og sommerhuse og endnu flere mennesker berørt af udvidelsen.

Ekspropriationen bliver en realitet

På egnen gik der i flere år rygter om, at en betydelig ekspropriation var nært forestående. Sent i 1964 bevilligede Folketingets finansudvalg de nødvendige midler til "ekspropriationen af Eventyrets land", som det blev kaldt. Navnet Eventyrets Land stammer fra bogen Eventyrets Land fra 1865, hvor Thomas Lange (1829-87) beskrev egnen og naturen omkring Blåvandshuk poetisk.

På "Fandens fødselsdag" d. 11. december 1966 fandt den første formelle besigtigelse sted. Konsekvenserne af forslaget på knap 2000 hektar var store.

Kampen for hjemmet og landskabet

Det voldsomme indgreb i lokalområdet blev af nogle

set som en trods alt acceptabel mulighed for at sælge bedriften til en fornuftig pris at købe nyt for. For andre blev det, de opfattede som et statsligt overgreb, en principssag, og en stærk modvilje opstod mod at lade sig forflytte fra det sted, man var knyttet til. Et hovedargument var den grundlovsmæssigt sikrede ejendomsret. Også økonomi gjorde sig gældende. Ekspropriationsplanerne førte til verbale konfrontationer og voldsom polarisering i de små samfund. Mere end 30.000 underskrifter indsamlede de lokale, dog uden den ønskede effekt. Langsomt måtte selv de mest modvillige erkende, at samfundets interesser overtrumfede lokalbefolkningens. De første ekspropriationer foretoges juli 1967, og 1. november 1968 skulle alle beboerne være ude af deres ejendomme. Fristen blev dog forlænget til 1. marts 1969, og først i april 1970 forlod de sidste to familier deres hjem ved politiets hjælp.

Øvelsesterrænet

Forsvaret fik et sammenhængende øvelsesområde, hvor en forstærket bataljon kunne føres i nogenlunde rigtigt rum. Arealet måler fra Blåbjerg Plantage til Blåvand 21 kilometer i en bredde på omkring 10 kilometer. De mindre bebyggelser omkring Vejers, Grærup, Børsmose, Kærgård, Mosevrå og Bordrup forsvandt helt, og i dag findes blot enkelte bygninger. Kirkerne i Mosevrå og i Børsmose undgik ekspropriation og er endnu i brug, til trods for, at deres menigheder ikke længere bor i nærheden.

Bygningerne

Som sagt kan ingen passere igennem det militære øvelsesområde ved Vejers, Grærup og Børsmose uden at bemærke de forladte gårde, husmandssteder og huse som ligger tilbage i landskabet, næsten som da deres tidligere ejere forlod dem for over 40 år siden. De afblændede døre og påmalede vinduer

slår en med følelsen af forladthed. Engang gav det opdyrkede agerland grundlag for mange familiers tilværelse. Efter militærets overtagelse ændrede landskabet karakter. Landet groede til med krat og græs, og husene gik i forfald – og bidrog til det forladte og spøgelsesagtige indtryk. Fra begyndelsen af 1990'erne har Forsvaret arbejdet på at forbedre indtrykket, bl.a. ved at vedligeholde tage og mure. Længere sydpå, ved Kallesmærsk Hede præges den store horisont af spredte attraphuse i træ, der fungerer som pejlemærker ved skydninger. Ved Børsmose opførte Forsvaret i 1995 den kunstige by ”Brikby”, til øvelse i bykamp.

I dag ved de mange tusinde, der hvert år passerer området, kun lidt om de stærke spændinger og følelser, som udløstes, da området lagdes øde. Forsvaret bruger stadig flittigt området på omkring 6500 hektar: Det eneste øvelsesterræn i Danmark, der egner sig til større militære øvelser, mens egnens gæster undrer sig over det mærkværdige landskab og de forladte huse.

Dyster turisme i Sydvestjylland?

Giver det mening at tale om ”Dyster turisme” i Danmark - og mere specifikt disse 3 eksempler? Der ingen tvivl om, at flugten til Danmark, opholdet og hjemkomsten til Tyskland rummer stof til eftertanke. Det er fortællingen om familier, der splittes og opløses af krigen. Hvad der er tilbage, når man har mistet alt og befinder sig i fjendeland. Mennesket midt i det uciviliserede, midt i krigen. En historie, der berører os alle og altid er aktuel. Den både rummer dramaet, det nedslående og det opbyggelige. Historien om de tyske flygtninge i Danmark appellerer til alle følelsesregistre.

Minerydningen på Skallingen rummer ligeledes drama og kalder på etiske overvejelser om de

historiske begivenheder. Hvordan skal vi forstå dem? Landminer er et højt aktuelt problem ude i verden. Historien om minerydningen på Skallingen fra nedlægningen i 1944-45 til afslutningen i 2012 falder klart ind under begrebet ”Dyster turisme”.

Skyde- og øvelsesterrænet ved Oksbøl adskiller sig, fordi det ikke vedrører Anden verdenskrig, men Den kolde krig, der aldrig rigtig blev varm, og ikke rummer den samme tragik. Men det er en historie om den stærkes stats ret over for de svage lokale beboere. Også her må den besøgende forholde sig til en række etiske spørgsmål, hvad vil det sige at være knyttet til et sted, og hvorvidt menneskelige følelser altid må underordnes nationale og sikkerhedspolitiske interesser.

”**Dark tourism/Dyster turisme**” kan ingen steder i Danmark måle sig med fx Auschwitz i bestialitet og dehumanisering. Men historierne, der knytter sig til kulturlandskaberne er lette at problematisere og perspektivere til nutiden, fordi de faktiske begivenheders problemstillinger også er aktuelle og har relevans nu.

Alle tre fortællinger illustrerer og understreger det forhold, at samfundets værdier kan ændre sig, så historiske fakta kommer til at stå i et grelt eller stødende lys. Det er en vigtig erkendelse, der vil lede mange til refleksion over både fortiden og deres egen nutid - og forekomme yderst relevant.

Der er næppe tvivl om, at ”Dark tourism/Dyster turisme” vil kunne bruges markedsføringsmæssigt, og også fungere som et overordnet tema. Da der allerede foreligger en del teoretiske overvejelser om emnet, er det muligt at målrette og skærpe formidlingsindholdet på området.

John Jensen

Hvad bunkeren gemte - kulturhistorie i et dynamisk landskab

Af Christian Ringskou, museumsinspektør Ringkøbing-Skjern Museum

1944: Gerhard Saalfeld 17 år på vej i trøjen

Da Gerhard Saalfeld (1927-2013) marcherede gennem 30 cm våd sne fra Ringkøbing til bunkerne i Houvig nord for Søndervig i januar 1945, forestillede han sig ikke, at

2008: Gerhard Saalfeld 81 år tilbage i Houvig

han 67 år senere skulle blive vidt berømt i både Danmark og Tyskland. Han var bare en blandt millioner, der blev hvirvlet ind i Anden Verdenskrigs slutspil.

Atlantvolden kort fortalt

I december 1941 stod det klart for Nazitysklands hærledelse, at østfronten lagde beslag på alle kræfter. Derfor besluttede man at anlægge en Atlantvold, et gigantisk sammenhængende fæstningsværk fra Nordkap til Biscayen, der skulle fratage de vestallierede lysten til at gå i land, mens hovedparten af de tyske tropper var i kamp i øst.

I 1943 og 1944 var den jyske vestkyst skueplads for Danmarkshistoriens største byggeboom. 70.000 danske arbejdere forvandlede kysten fra øde naturområder til et massivt fæstningsværk i beton og jern med indkvartering til mange tusind soldater. Bunkerne var – om end kun i få år – ramme om et stykke levet liv i Vestjylland.

Den store ildlederbunker i Kryle fotograferet med sne i vinteren 1945-46 mens sløringen endnu var nogenlunde intakt

Houvig

Hærkystbatteriet Kryle blev anlagt i 1941. I 1942 kom Luftwaffes radarstilling Ringelnatter til, og de følgende år blev det før så øde Houvig nord for Søndervig en hel betonby med mandskabsbunkere, ildlederbunker, kanonbunkere, lyskasterbunkere, køkkenbunker og mange flere. Desuden anlagdes minefelter, pigtrådspærringer og løbegrave, så da den 17-årige marineartillerist Gerhard Saalfeld ankom i januar 1945, var stranden – her som på hele strækningen fra Fanø til Skagen – forvandlet til én stor fæstning.

Houvig set fra oven i 2010. Den store bunker midt i billedet er ildlederbunkeren, og den første betonklods over den (mod syd) er Saalfelds bunker.

En tidskapsel

Det stormede den 1. marts 2008, og Nordsøen gik som så ofte før til angreb på klitfoden. Mandskabsbunkerne til Kryles kanoner blev skyllet helt fri. De stod på stranden, og for første gang siden sommeren 1945 var det muligt at krybe indenfor.

Og nu dukkede overraskelserne op. Mod forventning var bunkernes inventar bevaret. De var ikke som alle de andre blevet tømt i sommeren 1945. Det rygtedes blandt bunkerentusiaster, journalister og museumsfolk, og så trådte Gerhard Saalfeld ind på scenen. 81 år gammel, men en levende og ærlig fortæller med lune og med ungdomsminder fra dengang, bunkerne ikke var et landskabelement men rammen om hans liv i verdenskrigens udkant.

Gammel beton i et dynamisk landskab

En stribe fotos af Gerhard Saalfelds mandskabsbunker fortæller mere om kystens dynamiske landskab end mange ord.

Så snart Gerhard Saalfeld og de andre soldater ikke længere var der til at fjerne sand foran indgangene, sandede bunkerne til. På fotografiet med hunden, der er taget under ekstremt lavvande engang i 1950-60'erne, aner man ildlederbunkeren i baggrunden, men Kryles andre betonklodser er skjult.

Som fotografier fra 1991, 2000, 2005 og 2012 viser, gnavede havet sandet væk over Saalfelds bunker, men nu er situationen endnu en gang ændret ved menneskers indgriben.

1991

2000

2005

2012

I august 2012 lod Kystdirektoratet klitterne og forstranden ved Houvig forstærke med en kraftig strandfodring. I juni 2014 stikker kun det øverste af Saalfelds mandskabsbunker frem af den nye kunstige forreste klit. Men havet og vinden arbejder ufortrødent videre...

Kapitulation

Efter en barndom med Hitlerjugend og den første ungdom i krigens skygger blev Gerhard Saalfeld soldat. Efter kort træning kom han til Vestjylland. Her sad han i sin bunker i Houvig og troede ærligt og oprigtigt, at han skulle være med til at tilbagevise et allieret angreb. Da han og de andre drenge i bunkeren hørte om kapitulationen den 5. maj 1945, faldt deres verden sammen. ”*Das war für uns wie ein Weltuntergang (...) könnten wir gar nicht begreifen*”, fortalte han mange år senere, og han fortsatte med et selvironisk smil. Drengene i bunkeren aftalte, at de ville gå til Hvide Sande, stjæle en fiskekutter og sejle til Sydamerika. Opdraget til nazisme, som de var, forekom det dem åbenbart mere rimeligt end at acceptere tingenes tilstand: Tyskland havde tabt, og en generation var opdraget i en løgn. Forude ventede sult og afsavn, senere demokrati og Wirtschaftswunder – sådan var det at være 18-årig tysk bunkersoldat på den danske vestkyst i 1945.

Den gode historie

Gerhard Saalfelds bunker gik som en løbeild gennem både dansk og tysk presse i 2008 og igen i 2012, da udstillingen ”Hvad bunkeren

gemte – en tysk soldat fortæller” åbnede på Ringkøbing Museum. Og vi fik travlt. Udstillingen firdoblede afdelingens besøgstal.

Men hvad er det, der gør historien om et lillebitte hjørne af Anden Verdenskrig så interessant? Mon ikke en del af forklaringen knytter tilbage til stranden? Efter krigen blev minerne fjernet, løbegrave blev jævnet, bunkerne blev tømt, og Vestjyllands kystområder blev skueplads for et nyt byggeboom: Turismens. Men selvom Nazitysklands skæbne for længst er beseglet, kapitulerer bunkerne ikke. De er støbt i 2 meter jernbeton, og selvom vind, vand og sand slider hårdt på dem, består de. Gennem 70 år er de grå klodser nærmest blevet en del af naturoplevelsen ved havet. Vi forventer dem sammen med klitter, brænding og ishus. De er en del af en rigtig strandtur.

Men Gerhard Saalfelds personlige beretning fra dengang, bunkerne var nye kulturprodukter og ikke forvitrede landskabselementer, konfronterer os med den dynamik, der nok er meget voldsomere ved stranden end andre steder, men som former og omformer alle landskaber og kulturmiljøer. Den er en historie om landskab i mødet mellem natur og kulturmiljø.

Velkommen til Borris Skydeterræn

Gengivet efter folder af

Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste

Skydeterrænets historie

Borris skydeterræn og Borrislejren blev oprettet i 1902 - 1903. Heden blev opkøbt af staten for, at bevare et større sammenhængende hedeareal på lidt under 2000 hektar og samtidig udnytte området som skydeterræn.

Der var enighed om, at de botaniske interesser i heden og dens anvendelse som skydeterræn godt kunne forenes, hvilket siden har vist sig at holde stik, og dette også selv om udnyttelsen af skydeterrænet i dag er langt mere intensiv, end nogen dengang kunne have drømt om.

I begyndelsen af Anden Verdenskrig begyndte tyskerne, at anlægge en flyveplads på heden, men projektet blev dog hurtigt opgivet, da det viste sig umuligt, at dræne området tilstrækkeligt. Man kan endnu se resterne af anlæggene i området nord for Fort Borris.

I 1953 - 1954 blev skydeterrænet udvidet med knap 3000 hektar til sin nuværende størrelse på 4743 hektar. Udvidelsen bestod i hovedsagen af ådalen, terrænet syd for åen og et større område i den østlige del af terrænet. På nær Hjemmeværnsgården og en transformator i det sydøstlige hjørne af terrænet, er alle gårde og huse (ca. 50) fra dengang væk. Flere steder kan man dog stadig finde rester af fundamenter.

Den 28 km lange Ringvej, som er en væsentlig forudsætning for udnyttelsen af skydeterrænet, blev begyndt i 1954 og var først afsluttet i 1962.

Kulturhistoriske minder

I terrænet er der 14 velbevarede gravhøje, antagelig fra den yngre stenalder. Gravhøjene er alle markeret, som fredede minder. Terrænet rummer også 5 af Ole Rømers milestenene. Milestenene er opsat langs Ørbækvej i perioden 1691 -1697, denne placering er dog næppe den oprindelige. Derudover er der bevaret dele af et gammelt jorddige omkring heden, samt engvandings-kanalerne fra midten af 1800-tallet.

Naturen i skydeterrænet.

På trods af den intensive skydeaktivitet i området, virker terrænet mange steder, som et næsten uberørt naturområde. Skydeaktiviteterne har kun ringe indflydelse på dyrelivet, og terrænet er da også hjemsted for en række sjældne arter. Som eksempler på sjældnere ynglefugle kan nævnes:

Rørhøg, fiskeørn, mosehornugle, krikand, isfugl, vendehals, hedehejle, tinksmed, sumpmejse, stor tornskade og stor regnspove.

Stor regnspove er lejrens logo.

Derudover kommer der lejlighedsvis sjældne gæster på træk:

Trane, rørdrom, kongeørn, havørn, blå kærhøg, vandrefalk, lærkefalk, dværgfalk og mange andre arter.

Desværre er urfuglen uddød. Borrislejren ser frem til den dag, hvor der må gøres forsøg på

genudsætning. Den pleje af området, som lejren lægger store kræfter i, burde have forbedret biotopen, så der igen er skabt eksistensmuligheder for hedens sorte kok.

Borris Skydeterræn har især været kendt for en meget stor bestand af rådyr. Fra ganske få dyr, nok højst 10 - 20 stykker i begyndelsen af 50'erne voksede bestanden i midten af 70'erne til 1600 - 1700 dyr.

Ældre folk på egnen mener, at de første rådyr blev set lidt syd for terrænet i 1908. Det første rådyr blev nedlagt i en lille plantage ved Gravl i 1912.

Siden midten af 70'erne er bestanden faldet til ca. det halve. De første år var faldet dramatisk, senere har bestanden stabiliseret sig på 500 - 600 dyr, hvilket nok svarer meget godt til terrænets bæredygtighed.

Årsagerne til det drastiske fald i bestanden er sikkert flere. Men den vigtigste er sikkert den biotop "forringelse", der er sket efterhånden, som kulturplanterne i området er forsvundet.

Haverne og markerne omkring de nedlagte ejendomme har op gennem 50'erne og 60'erne leveret et overskud af lækkert og let tilgængeligt foder, og samtidig blev der etableret mange nyplantninger, som var fortræffelige tilholdssteder. Haverne og markerne eksisterer ikke mere. Antallet af æbletræer, som har overlevet uden at blive plejet kan i dag nok tælles på en hånd og sådan er det også med de fleste andre kulturvækster. Det der dengang var tætte, unge sitkaplantninger er i dag halvgammel skov med en bar og

gold skovbund.

Rådyrene er ikke jævnt fordelt, så i de områder, de kan lide at være, er der stadig en stor og stærk bestand, som især om foråret er forholdsvis let at betragte på afstand.

Desværre har rådyrene — og det gælder især de dyr, som holder til på den åbne hede — udviklet en bemærkelsesværdig skyhed over for køretøjer. Ofte kan de ses flygte på meget lang afstand. Det er ikke nogen særlig publikumsvenlig måde at optræde på, men det er nok ikke nemt at vænne dem af med.

Op gennem 90'erne har krondyrene for alvor indtaget terrænet. Imidlertid vandrer krondyr meget, så der den ene dag kan være mange dyr og den næste kun få dyr. Borrislejren har dog en forventning om, at der om nogle år findes så mange krondyr i området, at der med rette kan tales om en god fast bestand, og man kan kun håbe på, at krondyrene på et tidspunkt vil føle sig så trygge i terrænet, at de vil stå ude på den åbne hede om dagen.

Der er mange teorier om, at krondyr stresser rådyr, men det er ikke et forhold, der er observeret i Borris Skydeterræn. Tværtimod ses krondyr og rådyr ofte side om side på terrænets fodermarker.

Odder findes både langs Skjern Å og langs Omme Å i de ca. 21 km åslyngninger, der er i skydeterrænet. Men odderen er sky og natakativ, så man skal ikke forvente at se odder. Men på sandbankerne ved flere af broerne, vil man kunne se dens spor og specielle markeringer.

Andre ting, der er værd at lægge mærke til i skydeterrænet.

Lyngen trives fint på heden, og det hænger nok i nogen grad sammen med den løbende forrynkelse lejren tilstræber at gennemføre. Skydninger medfører hvert år, at store arealer brænder. Men derudover forsøger lejren at foretage kontrollerede afbrændinger de steder, hvor den ikke brænder på grund af skydning. Lyng, der er brændt i det tidlige forår, kan i slutningen af august samme år stå i fuldt blomsterflor. I visse dele af terrænet kan det lade sig gøre at slå lyngen, og lejren råder over en maskinpark, der er særligt egnet til formålet.

I skydeterrænet kan man finde lyngarterne, hedyng, klokkelyg og rosmarinlyng. Den sidste er sjælden. Det, der i daglig tale kaldes revlingelyng, er reelt ikke en lyngart, men den er yderst almindelig. Næsten overalt i lyngen vokser der også tyttebær og visse steder hedemelbærris og tranebær.

Det er dog ikke hele hedearealet, der er bevokset med lyng. Store områder er græshede, og her er jordbunden ofte noget vandlidende.

Siden 1999 er en række gamle afvandingsgrøfter blevet lukket, og vandstanden er generelt hævet i hele området, dermed er mange gamle vådområder blevet genskabt.

Det, der en gang var marker og enge langs Omme Å, henligger for en stor dels vedkommende som græsarealer, og her breder lyngen sig langsomt men sikkert på de tørre steder, og pilekrat i de fugtige områder. Pilekrattet er ikke botanisk

særlig interessant, men det er til stor gavn som tilholdssted for krondyr, rådyr og en masse småfuglearter.

Den udsætning af bævere, som er foregået i Klosterheden, skulle oprindelig være sket i Borris, og man kan kun håbe, at det på et tidspunkt atter bliver aktuelt at udsætte bævere i ådalen, så der kunne holdes lidt igen på pilekrattets udbredelse.

Særlig gode udsigtspunkter i terrænet er Folders Bakke og "Udkigget".

Adgangsbetingelser og ordensregler.

Borris Skydeterræn bliver normalt åbnet for offentligheden, når der ikke skydes. Da der skal foregå en ret omfattende kontrol af området før det åbnes, kan det af praktiske årsager kun lade sig gøre at åbne terrænet, når der er skydefrit i mindst 2 dage i træk.

Information om hvornår terrænet er åbent fremgår af informationsstanderne på Borris-krogvej, her er der også en kasse med Turistinformationsfolder, der indeholder oplysninger om terrænet, kort over området, med markeret veje, hvor man må færdes.

Disse veje er markeret med en lilla farve på kortet. På grund af risikoen for at støde på forsat ammunition, **er det forbudt at bevæge sig uden for de angivne veje**, da det kun er disse veje, som det er muligt at kontrollere inden terrænet åbnes.

Terræntilladelsen giver adgang til at køre, cykle eller gå på veje med vejskilte. Af hensyn til dyre- og fuglelivet er der kun åbent for

publikum i perioden fra kl. 0800 om morgenen og indtil solnedgang.

DOBOR kan efter anmodning afholde guidet ture for foreninger og institutioner. Anmodning herom sendes til Driftsområde Borris (DOBOR), se adresse nedenfor.

I DOBOR DESK er det muligt, at købe dagfiskekort til en nærmere angivet strækning af Omme Å.

Der er dog et enkelt område, hvor det er tilladt at gå uden for vejene, og det er på bredderne af Omme Å på den strækning, hvor der sælges fiskekort. Det kan imidlertid ikke anbefales at gå langs åen medmindre man fisker. Udsigten og mulighederne for at betragte dyre- og fugleliv er langt bedre fra vejene. Desuden kræver det de fleste steder waders at komme frem langs åen.

OBS

Det er forbundet med livsfare og derfor naturligtvis strengt forbudt at berøre - endsige opsamle - forsvaret ammunition eller ammunitions-lignende genstande.

Hastighedsbegrænsningerne på vejen skal overholdes. På Ringvejen er begrænsningerne afskiltet, og på alle indre veje i terrænet er den højest tilladte hastighed 40 km/t.

Der skal overalt udvises det størst mulige hensyn til naturen. Hvis der observeres brand eller påkøres vildt, skal dette omgående meldes til vagten, som så foretager det videre fornødne.

Affald må ikke henkastes eller nedgraves. Affaldsstativer, der findes ved alle skydestandpladser kan om nødvendigt benyttes, ligesom de

opstillede toiletter.

Vær opmærksomme på, at hunde altid skal føres i snor. Jagtvåben må ikke medbringes i terrænet. Fiskegrej må kun medføres, hvis man har løst fiskekort i DOBOR DESK .

Der er desuden åbnet for adgang til fods langs Skjern Å. Da denne sti ligger uden for det egentlige skydeterræn, er den i regelen altid åben for offentligheden.

Heller ikke her må der medføres jagtvåben eller fiskegrej. Stien fører tæt forbi lejren, men der er ingen adgang ind i selve lejren.

Fra parkeringspladsen ved Borriskrogvej er der adgang til et udsigtstårn, hvorfra store dele af Borris Hede og Skjern Enge kan overskues. Fra udsigtstårnet er der stiforbindelse ned til stien langs Skjern Å. Parkeringspladsen og udsigtstårnet kan ligesom stien langs åen benyttes, selv om der er skydning i terrænet, og kræver ikke henvendelse i vagten.

I tørre perioder er brandfaren i terrænet ekstremt høj. Der skal altid udvises den største forsigtighed i forbindelse med rygning, og i perioden fra 01 marts til 01 oktober er det kun tilladt at ryge i lukkede køretøjer.

Anden brug af åben ild, bålænding eller lignende er forbudt hele året.

Driftsområde Borris (DOBOR) Tlf. 9681 6231
Skydesikkerhed Borris (SKYBOR,) 9681 6256

Borriskrogvej 4 6900 Skjern

E-Mail: borrislejren@mil.dk

Ringkøbing-Skjern Museum i gentænkning

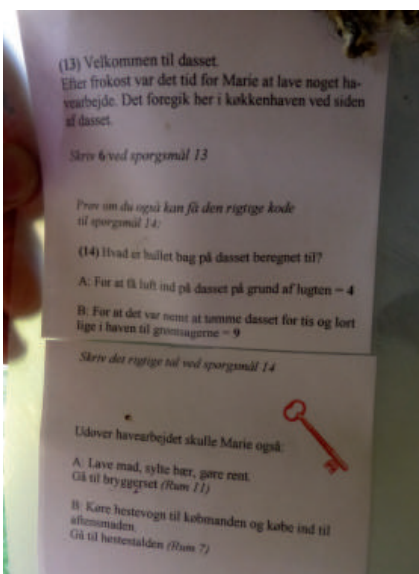
af Kim Clausen, Museumsinspektør (oplægsholder og guide på NKF's årsmøde 2014)

Ringkøbing-Skjern Museum har i 25 år som økomuseum med 14 besøgssteder forbundet bygninger, kulturmiljøer og landskab, og gør nu status og ser frem. *Denne artikel refererer nogle hovedtræk fra den originale artikel til kulturstyrelsens årbog.*

Museets 14 autentiske bygninger på deres autentiske steder fortæller sammen en fælles historie om funktioner, mennesker og landskaber. De udgør en slags fælles vestjysk hukommelse. En knagerække til vores kulturarv. Rundvisninger, levendegørelser og guidede ture i landskabet giver brugerne særligt tilfredsstillende oplevelser.

Deraf brandet "Levende historie".

Den fredede strandfogedgård Abelines Gaard syd for Hvide Sande er fx i sig selv en tidslomme for strandfogeden og Abeline, der boede på gården. Men samtidig en del af den større fortælling om livsvilkårene på Holmsland Klit for 125 år siden. Den er stadig omgivet af autentiske kulturmiljøer - både redningsstation, raketstation, missionshus og Houvig Kirke. Her kombineres rundvisninger, levendegørelse, aktiviteter for børn og guidede ture i landskabet. Og mulighed for selv at gå på oplevelse i bygningerne og komme tæt på historien og de mennesker, der levede i dem.

Fotos: Bjørn Petersen og Mats Folkesson

Et andet eksempel er sammenkædning af bunkerudstillingen på Ringkøbing Museum med guidede ture til Houvig-Fæstningen (se artklen s 29). Der har været massiv interesse for denne historie, og gæsterne har fået meget intense museumsoplevelser ved både at gå i de autentiske tomme bunkere og derefter den rekonstruerede aktive bunker inde i museet.

Foto: Bjørn Petersen

Økomuseets moduler kan kombineres på forskellig vis, tilpasset de enkelte historier osv., og tilføjes fx aktuelle trends som kulinariske oplevelser mv. Gennem de 25 år er den kulinariske interesse steget. De traditionelle æggekageaftener med spillemandsmusik og fortællinger om kroernes historie er blevet suppleret med fx “Til højboards i vikingehallen” og “Jagtmiddag i Provstgaards Hus”.

Den “Levende Historie” appellerer både til lokale og turister. Brugernes vurdering er lidt højere end gennemsnittet for andre kulturhistoriske museer.

Det rekonstruerede vikingemiljø Bork Vikingehavn topper listen over danske museer med flest udenlandske besøgende.

Salget af uge- og årskort er tredoblet siden 2010.

I 2012 nåede museet sit hidtil højeste besøgstal med 182.000 gæster.

Hvorledes kan vi udvikle den personlige formidling samtidig med digital formidling? Fx billedshows i udstillingerne og ude i landskabet?

I en undersøgelse i Bork Vikingehavn 2013 efterlyste brugerne ikke digital formidling. Måske skal det dér snarere bruges til at forberede museumsbesøget bedre, eller følge op på det.

Frivillige er en vigtig del af økomuseet

Oprindeligt var økomuseet tænkt med henblik på det lokale, hvor turister var en tillægsgevinst. Frivillige var fra starten med som en måde at engagere lokalbefolkningen. Det har været en succes for alle. Der er

i 2015 omkring 300 frivillige tilknyttet Ringkøbing-Skjern Museum. De samarbejder med museets medarbejdere om alt fra levendegørelse, madlavning, distribution til parkeringsvagt og meget mere. Ikke mindst levendegørelse.

For at kvalificere de frivillige, har museet som et af de første udarbejdet en frivilligpolitik og stået bag etablering af "Frivilligheds-Akademiet. I flere år har tyske familier i øvrigt været frivillige i Dejbjerg Jernalder og Bork Vikingehavn.

Så det bør være muligt at fastholde det lokale perspektiv og engagement sammen med den internationale oplevelsesøkonomi.

Bygninger udfordrer økonomien

Mere problematisk er at bygningsvedligeholdelsen lægger beslag på mange ressourcer. De gamle bygninger kræver konstant vedligehold for ikke at forfalde, og der er ofte særlige krav til håndværkernes faglighed, da bygningerne helst skal restaureres nænsomt efter traditionelle metoder.

Museet har forsøgt at kompensere for faldende offentlige tilskud gennem forøget indtjening på bl.a. entre. Siden 2008 er egenindtjeningen øget fra 1/3 af den samlede omsætning til i 2014 1/2. Det er desværre ikke nok til at kunne overføre yderligere ressourcer til bygningsvedligeholdelse. Dette arbejder museet kontinuerligt på at løse, men det er vigtigt at forholde sig til i fremtidsvisionerne.

Udover at søge fonds- og sponsormidler forsøger museet også at involvere flere frivillige i vedligeholdelsen af bygningerne. I fremtiden kan dette måske være en mulighed, sådan som man ser det på mange engelske og amerikanske museer (og *Tadre Mølle i Lejre kommune; redaktørens kommentar*).

Infrastruktur er afgørende

Oprindeligt skulle økomuseet kædes sammen af den historiske cykelrute “Drivvejen” mellem Fahl Kro og Bundsbæk Mølle. Det var meget svært. Flere steder brugte de daværende myndigheder mange kræfter på at få lodsejere til at acceptere stien og de besøgende turister. Trods den store indsats, kom Drivvejen aldrig helt i spil. Flere steder måtte man køre på landevej uden cykelsti, hvilket især børnefamilier klagede over. Ligeledes skulle man en stor omvej for at passere Skjern Å.

I dag er der etableret gode cykelstier næsten hele vejen rundt om Ringkøbing Fjord, og i forbindelse med naturgenopretning af Skjern Å er der etableret nogle meget populære trækfærger. Hele infrastrukturen for cykelturisme er langt bedre end for 25 år siden. Ringkøbing-Skjern Museum forsøger at samarbejde tæt med kommunen om informationen om natur-, kultur- og historiske oplevelser langs den nye cykelsti.

En anden mulighed er at lancere Lyngvig Fyr (se *hæftets forside*) som indfaldsport til økomuseet. Fra toppen kan man se rundt om hele fjorden. Fyret er et af de besøgssteder med flest besøgende (45.000 i 2014), og det er oplagt at udnytte denne store kontaktflade.

Afsæt i forskning og formidling

Ved økomuseets start formuleredes disse 8 temaer som ramme om forskning, formidling og bevaring:

- Landbrug – historien om forvandlingen af det vestjyske landskab
- Fra boplads til stationsby – de lange linjer i bebyggelseshistorien
- Det daglige brød – brødens historie og historien om sultegrænsen
- Jagt og fiskeri – fjordfiskeri og lystfiskeri
- Fugle
- Vand og Vindmøller – før og nu
- Rakkerne – en minoritet i Vestjylland
- Tro og overtro

Temaerne skulle give et sammenhængende billede af egnens natur- og kulturhistorie, og give lyst til at gå på opdagelse i museets udstillinger og deltage i naturskole og naturvejledning eller tage på tur på egen hånd.

De udsprang af Skjern-Egvad Museums forskning inden for arkæologi og nyere tid og skulle inddrage natur- og kultursammenhænge i fortid, nutid og fremtid og inddrage det internationale perspektiv. Det har imidlertid vist sig vanskeligt at få alle temaer i spil på samme tidspunkt.

Endvidere er der kommet nye temaer på dagsordenen: Ringkøbing-Skjern Museum har indledt et strategisk samarbejde med Varde Museum (se også s 6 og 15) om fire overordnede forsknings- og formidlingstemaer, “de vestjyske supertemaer”.

- **Jernalder og vikingetid i Vestjylland**
- **2. verdenskrig i Vestjylland**
- **Vestkystturismens historie**
- **Landskab og identitet i Vestjylland**

Begge museer har store forsknings- og formidlingsmæssige potentialer for at oparbejde viden og oplevelsesøkonomi indenfor supertemaerne. Museerne vil

vidensdele og støtte hinanden i formidlingen af dem. Endvidere samarbejder museerne om arkæologi i den fælles arkæologiske enhed ArkVest og den fælles årbog ”Opdatering”. Desuden er vi i gang med at forberede en fælles skoletjeneste.

Der er stadig behov for at revidere de temaer, som økomuseet selv skal arbejde med, og tilgodese alle bygninger og historier, som museet skal dække. En gentænkning af økomuseet kan med fordel udarbejde en ny tematisering og kategorisering af både bygninger og faglighed, for at tilgodese nutidige behov og vilkår.

Fra besøgssteder til museums-klynger

Den fysiske og historiske forbindelse mellem de oprindelige bygninger i det gamle Skjern-Egvad Museum, er ikke umiddelbart til stede i de bygninger, som museet ejer og driver i dag. Det er derfor væsentligt at overveje, hvilken sammenhæng der er, og hvordan Ringkøbing-Skjern Museum mest hensigtsmæssig anskues i 2015.

Som økomuseet fungerer i dag, ligner det måske mere et ”Hub Museum”, hvor der udspringer en række besøgssteder fra et fælles nav (hub). Der behøves ikke tematisk sammenhæng mellem besøgsstederne. Det kan være oplagt, da der kan være ”tematisk langt” fra en autentisk reberbane fra 1800-tallet, over en rekonstrueret vikingehavn til den præstegård, som Kaj Munk boede i i 1940’erne.

Eller det kan være en fordel at tænke temaer og besøgssteder sammen på en ny måde: Museet har i 2008 i samarbejde med Møllerup Designlab A/S udarbejdet et forslag til at profilere museet i klynger med overordnet identitet uden at kvæle de enkelte besøgssteders særpræg.

Flere former for klynger er mulige:

- Geografiske klynger af besøgssteder, der tæt ved hinanden formidler forskellige temaer. Fx markedsføre den autentiske vandmølle Bundsbæk Mølle, den rekonstruerede jernalderlandsby Dejbjerg Jernalder, rakkerhuset og Bundsbæk Naturpark under fællesbetegnelsen ”Bundsbæk Historieland”.
- Tematiske klynger af geografisk spredte, men tematisk beslægtede besøgssteder.

Internt kan klyngerne være afsat til mere hensigtsmæssige organisatoriske opdelinger: Øget sammenhæng i indsamlingspolitik, formidling, administration og drift. Eksternt kan klyngerne give mulighed for at markedsføre kernehistorier og bygninger mere målrettet og tydeligt. Både for at generere besøg, og for at bidrage til større lokal forståelse af historien.

Formulering af tematiske klynger giver også mulighed for tematiske sammenhænge med fx Varde Museum om de vestjyske supertemaer, Museum Midtjylland om Skjern Å eller alle museerne langs den jyske vestkyst.

Geografiske klynger har den fordel, at der er korte afstande inde i dem. Det gør fællesbilletter relevante.

Til tematiske klynger kan man til gengæld definere et antal relevante afdelinger, en liste med spor i landskabet, historiske temaer, der passer til, og centrale genstande eller genstandstyper, der relaterer sig til hvert enkelt tema.

Ligesom med Abelines Gaard og Gerhard Saalfelts bunker, kan det også være interessant at personifere hvert tema. Såvel arketyper, fx stormanden, husfruen, trællen mv som faktuelle personer.

I og med økomuseets fokus på sammenhængen mellem landskab, bygninger og mennesker, kan man måske fokusere på liv, der er levet i de forskellige

naturtyper indenfor museets dækningsområde.

Man kan forestille sig klynger, der potentielt rummer alle økomuseets 14 besøgssteder.

Konkretisering af mulige klynger, kan måske give større bevidsthed om økomuseets primære historier i 2015.

Opsummering

Erfaringerne med økomuseet gennem 25 år er overvejende positive. De statiske bygninger og spor i landskabet er levendegjort gennem formidling, der primært har fokuseret på levende historie og traditionelle udstillinger, præget af tidens tendenser.

Vi har stort fokus på frivillige. Mangel på penge til restaurering af de mange bygninger kan måske føre til nye frivillige indsatser med vedligehold.

Brugerne er meget tilfredse og glade for at opleve autentiske bygninger med kobling til landskabet og “mødet” med dem som levede der.

Cykel-infrastrukturen rundt om Ringkøbing Fjord er i dag meget mere ideel til et økomuseum, men der kan med fordel satses på tydeligere sammenkædning af afdelingerne. Det konstant stigende salg af ugekort/årskort viser dog, at brugerne allerede oplever et samlet museum.

Anbefaling til gentænkning

Økomuseet har gennem tiden arbejdet med forskellige temaer. Det er måske tid til at genoverveje dem i relation til en ny definering af besøgsstederne i nogle tematiske eller geografiske klynger.

- Autentiske bygninger og tilhørende kulturmiljøer: Er nogle af bygningerne ikke længere relevante for museet?
- Traditionen for levendegørelse: Kan digitale medier understøtte formidlingen i tilfælde, hvor den primære levende formidling ikke er mulig?
- Fysisk, tematisk og digital infrastruktur: Kan Lyngvig Fyr anvendes til at binde alle trådene sammen?

Stedet er øde... Nymindegab og malerne

Af John Jensen, Museumsinspektør

Museet for Varde By og Omegn

Foto: Niels Lauridsen, Nymindegab

”Nymindegab er et af de vestligste Punkter i vort Fædreland, et Punkt, hvortil vistnok de færreste komme, og hvor de fleste af dem som af en eller anden Grund tilfældig føres dertil, sikkert finde saa lidt Behag i at opholde sig, at de ikke ønske sig nogen Gentagelse af Besøget; thi Stedet er øde [...] Vejene til dette Sted er bløde, sandede og tunge, hvorfor Kørselen gaar langsomt og smaat, og det er noget Folk i almindelighed kun daarligt kan finde sig i i vor Tid, hvor alt skal gaa hurtigt, hvor man andre Steder ad Jærnbanen kan fare over lange Strækninger i samme Tid, som man her er om at komme en Mils Vej frem.”

Sådan beskrev søofficer, den senere marineminister, Christian Middelboe sine oplevelser fra sit besøg i Nymindegab i 1875. Han var ikke begejstret over mødet med en af de danske udkanter, hvor civilisationen og moderniteten endnu manglede at gøre sit indtog.

I 1879 blot nogle få år senere fandt den senere så feterede maler Laurits Tuxen til Nymindegab. I egnens øde landskab, så Tuxen noget, som Middelboe ikke ville eller kunne se. Landskabet ved Nymindegab og dets poetiske kraft blev derfor først

”opdaget” af Laurits Tuxen, eller udtrykt anderledes han åbnede andres øjne for landskabet.

Det var det specielle landskab mellem fjord og hav og ikke mindst årstidsfiskeriet, fiskerne og esepigerne, der fascinerede Tuxen. Om fiskernes og pigernes beskedne tilværelse skrev han begejstret i brevene hjem til forældrene i København, og samtidig forvandlede han sine oplevelser til en serie malerier af pigerne ved arbejdet og under trankogningen. I de bevarede breve til forældrene fornemmer vi hans begejstring for stedet: ”Der var en ejendommelig Poesi

Foto: Museet for Varde By og Omegn

over Stedet, og der havde ingen Malere været før [...] Rigdom på maleriske Motiver var der, og gode Typer. [...] Det var Virkeligheden med megen Poesi, alting her er naturligt og uberørt.”

Så forskelligt oplevede to mænd det samme landskab. Hvor Middelboe savnede urbanitet og ordentlig infrastruktur på det fjerne og ubehagelige sted, så Tuxen fraværet af moderniteten som en afgørende kvalitet, fordi det efter hans mening netop åbnede op for den poesi, han som kunstner var på jagt efter.

Landskabet ved Nymindegab

Nymindegab ligger i den sydligste ende af Ringkøbing Fjord, hvor fjorden tidligere havde sit udløb i Vesterhavet. Navnet Nymindegab refererer dobbelt til ”udmunding”, idet både minde og gab understreger beliggenheden ved en åbning, mens forstavelsen ”Ny” antyder, at stedets historie ikke går mere end 2-300 år tilbage i tiden. Nymindegabet eller Nymindestrømmen var nemlig tidligere Ringkøbing Fjords og Skjern

ås udløb i Vesterhavet. De lokale strømforhold bevirkede imidlertid, at Nymindegabet gennem århundreder vandrede mod syd, og i løbet af 1800-tallet opstod det lille fiskerleje Nymindegab, som dannede udgangspunktet for den nuværende lille ferieby. I Nymindegab passerede skibstrafikken til Ringkøbing, forbi lodsstationen og toldbetjentboligen, og stedets kro, der fik sit privilegium i 1837. Samtidig afskar Nymindestrømmen rejsende, der sydfra skulle videre til landtangen Holmsland Klit, og som derfor måtte færges over. Efter et par mislykkede forsøg erhvervede kromanden i 1847 retten til at færgе gods, kreaturer og folk over gabet. Overfarten takseredes dengang til 3 skilling for en person, mens en hest eller kvæghoved kostede 16 skilling og en vogn 12 skilling. Alt tyder dog på, at kromanden først var i stand til at sætte folk over gabet et par år senere, fordi jollen og båden først skulle bygges. Arbejdet var blevet forsinket, efter-

Foto: Det Kgl. Bibliotek

Foto: Blåbjerg Lokalhitoriske Arkiv, Nr. Nebel

som krigen i 1848 havde taget skibsbyggerens folk.

Den, der i dag besøger Nymindégab, vil straks fornemme, at meget er forandret i forhold til, hvordan landskabet præsenterede sig i sidste halvdel af 1800-tallet. Den tidligere så markante nærhed til hav og fjord er umiddelbart mindre markant i dag, fordi Nymindestrømmen ikke længere passerer forbi Nymindégab, og samtidig spærrer den yderste klitrække nu af for udsigten til havet, hvilket ikke var tilfældet for blot 50 år siden. Fjorden og havet gjorde dengang stedet unikt og gav det de særlige kvaliteter, der tiltrak de såkaldte Nymindégabmalere.

Laurits Tuxens malerier fra Nymindégab bærer såle-

Foto: Niels Lauridsen, Nymindesø

des deres tydelige vidnesbyrd om, at lyset i Nymindesø i sommerhalvåret dengang som nu var stærkt og velegnet til at studere farveskarphe og kontraster i maleriet. Landskabet, hvor Nymindesø kro fra 1830'erne var en af de få bygninger, havde tilsyneladende kvaliteter snarere for en maler end for en ingeniør, og det beror på, at beliggenheden ved gabet gav et mere varieret landskab end det findes i den umiddelbare nærhed på vestkysten som Søndervig, Henne, Vejers, Blåvand m.fl.

Ikke meget er tilbage af det lille fiskerleje, som Tuxen fandt. Umiddelbart har civilisationen og moderniteten også sejret her – også selvom stedet afgjort er en del af det, der nu om stunder nedsættende kaldes Udkantsdanmark, fordi det ligger langt

fra København. Ikke desto mindre finder vi mange steder spor af både Nymindesø, fiskerleje og malerkoloni, hvis vi begynder at lede efter det, og mange år senere er det ikke spor svært at finde og fornemme stedets poesi, som Tuxen fik øje på i Nymindesø, trods forandringerne.

Den gamle stråtekte vestjyske kro, som Tuxen, og med ham andre malere og danske kulturpersonligheder besøgte, nedbrændte i 1936, men kroen ligger der endnu i en moderniseret udgave. Kroen ligger i dag ved den dæmning, der gør Nymindesø landfast med Holmslands Klit, og nu er det vejen mellem Varde og Ringkøbing og ikke fjorden, der er den lille bys kontakt til omverdenen. I sommerhalvåret passerer i weekenderne i tusindvis af sommerhusgæster til

og fra Holmslands Klit og Ringkøbing-området. Vejen fører dem gennem Nymindégab, og de fleste vil i forbifarten ikke undgå at bemærke det storslåede landskab, men de færreste vil tænke over, at stedet har en meget spændende fortid med malerkolonien og de gamle sommerhuse, fiskerlejet, gabets vandring samt den lidt yngre Nymindégablejr, som den tyske besættelsesmagt anlagde i under besættelsen, men som fortsat er i funktion.

Det storslåede landskab, der møder den, som kommer sydfra, når landskabet løfter sig og giver en enestående udsigt ud over fjorden og klitterne, giver et grib i de fleste, og herefter er det let at forklare, at stedet husede en mindre kunstnerkoloni fra slutningen af det 19. århundrede og de

første årtier af det 20. århundrede. Sporene af denne kunstnerkoloni finder vi ligeledes ude i naturen syd for Nymindégab kro, hvor de gamle sommerhuse ligger med den smukkeste udsigt over det gamle udløb. Sommerhuse, der for en dels vedkommende er gamle fiskerhytter. De ældste fra anden halvdel af 1800-tallet. Dette sommerhusområde er bevaret og fortæller en masse historier til alle dem, der gider lytte. Det samme gør søerne, der ligger syd for fjorden, kaldet Gammeligab og Nordmandkrogen, og som i dag udgør resterne af Nymindestrømmen. Det er disse historier og mange flere, der bliver fortalt på Nymindégab Museum samt på landskabsvandring i malernes fodspor ved Nymindégab.

Foto: Niels Lauridsen, Nymindégab

Malerkolonien i Nymindegab

I Tuxens kølvand fulgte malereleverne og vennerne Ludvig Find, Gad Frederik Clement og Carl Frydensberg, der også malede i Nymindegab. Især Gad Frederik Clement blev som Tuxen betaget af livet i Nymindegab og vendte tilbage til stedet sommer efter sommer. Tuxen og hans elever udgør derfor i en vis forstand fortroppen for det, man kunne kalde malerkolonien i Nymindegab. Malerkolonier var som fænomen opstået i Frankrig i 1800-tallets første halvdel, og havde herfra bredt sig til Nordeuropa, hvor Skagen blev det mest kendte danske eksempel. Malerne i Nymindegab skal altså forstås som en del af denne europæiske bevægelse, hvor kunstnere søgte ud i landskabet under den åbne himmel for at studere lys, luft, støv og røg.

I årene op til og efter Første Verdenskrig (1914-18) kom der flere malere til Nymindegab, og malerkolonien talte nu omkring 10-12 medlemmer, der var faste sommergæster i Nymindegab, hvor de holdt til i deres sommerhuse eller på Nymindegab Kro. Det drejede sig om bl.a. Oscar Matthiesen, Vilhelm Th. Fischer, Erik Henningsen, Maria Thymann og Marie Sandholt. Til denne gruppe hørte delvist også de lidt yngre malere Johs. V. Kristensen (kaldet Overmaleren) og Carl Trier-Aagaard, Valdemar Lebel og i yderste periferi den lokale Jakob Hübschmann. Disse kom i nogen grad til at udgøre afslutningen på det, man kunne kalde malerkolonien i Nymindegab.

I alt kender vi malerier af mere end 20 malere, der har skildret landskabet og livet ved Nymindegab i perioden fra ca. 1880-1960. Det kunstneriske højde-

Foto: Museet for Varde By og Omegn

punkt nåede Nyminddegabmalerne formentlig i den tidlige periode fra omkring 1880 til 1900 med især Laurits Tuxen og Gad Frederik Clement og eventuelt også i 1930'erne med Carl Trier-Aagaard (kaldet Undermaleren), men som egentlig kunstnerkoloni med fast tilbagevendende kunstnere, lå højdepunktet altså snarere i de første årtier af det 20. århundrede, med maleren Oscar Matthiesen i spidsen. På det tidspunkt talte kolonien en række malere og mindst en komponist, Ludolf Nielsen. Kunstnerne boede om sommeren i Nyminddegab side om side med det

ferierende borgerskab.

I lighed med andre danske maler- og kunstnerkolonier, eksisterede kunstnerkolonien i Nyminddegab op gennem det 20. århundrede i stadig mere udvandet form, i takt med at de ældre malere faldt fra og ingen nye erstattede dem. Kunstnerkolonien i Nyminddegab sluttede i en vis forstand med malerne Johs. V. Kristensen, der fraflyttede egnen som følge af den tyske besættelse og besættelsesmagtens beslaglæggelse af hans bolig. Og med Carl Trier Aagaards død i 1961 var den sidste af de gamle Nyminddegabmalere væk.

Foto: Museet for Varde By og Omegn

Forbindelsen mellem kunst og natur på Nyminddegab Museum

Nyminddegab Museum åbnede i 2006. Gennem flere årtier har man indsamlet de malerier, som kunstnerne havde solgt til ikke mindst de københavnske borgerskab med interesse for malerkunst og ”eksotiske” motiver fra Vestjylland: redningsfolk, fiskere og fiskerpiger. I dag rummer museet godt 200 malerier. Malerier, der fortæller ca. 150 års topografiske historie omkring Nyminddegab. Nogle af malerierne udmærker sig som gode kunstværker samtidig med, at de fortæller om områdets topografi, mens andre igen først og fremmest er topografisk interessante. Et besøg på Nyminddegab Museum og derefter en tur ud i malernes landskab frembyder en unik mulighed for at opleve både malerkunst og natur på en berigende måde.

Malerierne synes nemlig at understrege malerkunsten som et erkendelsesmedium, hvor malerne med deres farver og motiver lærer os andre at se naturen med nye øjne. Gennem malerierne fra Nyminddegab fremstiller og iscenesætter de naturen på nye måder. Og når det lykkes for dem, medvirker de til at besjæle landskabet og lærer dermed os andre at sætte pris på noget, vi før måske blot tog for givet uden at tillægge det synderlig værdi.

Malerierne fra Nyminddegab blev for den store dels vedkommende som nævnt solgt til borgerskabet fjernt fra Nyminddegab. Her hang de i årtier på væggene i distingverede borgerhjem. I løbet af denne periode var mindet om malerkolonien i Nyminddegab begyndt at falme og forsvinde i glemsel. Med indsamlingen af malerierne og ikke mindst med åbningen af museet i Nyminddegab fik man i virkeligheden en kulturskat. En skat, som de fleste indbyggere i Nyminddegab ikke vidste, at de ejede. Der er ingen tvivl om, at de fleste indbyggere i den lille by i Danmarks udkant sætter stor pris på det landskab, de bor i, men samtidig er der ingen

tvivl om, at bevidstheden om malerkolonien og tilstedeværelsen af den omfattende malerisamling, hvor den storslåede natur skildres i kunsten samt de mange historier, der også hører til, bidrager til både identitet og stolthed. Vi andre, der ikke bor i Nyminddegab, kan imidlertid også glæde os over både landskabet og de kunstværker, der hjælper os til at nyde og sætte ordentlig pris på det.

Hvis Christian Middelboe og Laurits Tuxen vendte tilbage til Nyminddegab, og så stedet som det tager sig ud i dag snart 140 år senere, ville de begge have noget at glæde sig over. Umiddelbart ville Middelboe være den, der havde mest at fryde sig over, fordi infrastrukturen i løbet af det 20. århundrede har forbundet Nyminddegab med det øvrige Danmark, og med denne har moderniteten på godt og ondt fundet vej til Nyminddegab med asfaltveje, kloakering, belysning etc. Tuxen ville kunne konstatere, at hans og hans kollegaers syn på naturen har sat et omtvisteligt præg på mange moderne menneskers opfattelse af naturen, men endnu vigtigere ville han bag modernitetens asfalt stadig i Nyminddegab kunne finde den høje himmel og det skarpe lys, der hele tiden ændrer landskabets karakter fra det venlige til det voldsomme, når det spejler sig i det gamle gab. Fiskerne og esepigerne er for længst væk, men endnu ville Tuxen i Nyminddegab kunne finde ”Virkeligheden med megen poesi”.

Malerierne Piger ved Eshytter i Nyminddegab
og Trankogning
er begge af Lauritz Tuxen.
Maleriet af Nymindestrømmen er af
Carl Trier Aagaard

Stemning ved Nymindegab - foto: Niels Lauridsen, Nymindegab

Tipperhalvøen – natur og kulturlandskab

af Tage Madsen, naturvejleder

Fotos: Finn Birkholm-Clausen

Dannelsen af Tipperhalvøen

Ringkøbing Fjord var oprindeligt en delvis åben havbugt til Vesterhavet, afgrænset af to tanger, som blev dannet af de materialer, som nord- og sydgående havstrømmene langs kysten medførte. Strømmen nordfra er den stærkeste, og derfor var tilvæksten til den nordlige tange størst. Denne blev kaldt Sønderklit, fordi den havde sit udspring i Holmsland, men nu bruges navnet Sønderklit knapt nok, og hele klittangen hedder Holmsland Klit. Fra ca. 1650 til omkring 1850 blev åbningen til fjorden, ”gabet” eller ”Æ Gaf”, fra det nuværende Bjerregård presset ca. 20 km mod syd, og i 1850 var gabet ud for Houstrup i Lønne sogn. Den nordlige tange fortsatte uden for sydtangen, der hed ”Tipperland”, hvorved Nymindestrømmen dannede et udløb fra fjorden i sydvestlig retning. Udløbets vandring gav store problemer med indsejlingen til Ringkøbing Fjord, en problemstilling, der dog ikke skal behandles her.

Ringkøbing fjord har flere tilløb, hvoraf Skjern Å er det største. Tilløbene bevirkede, sammen med tidevandet, at der til tider var en kraftig strøm i Nymindestrømmen, som da den var længst mod syd, lå nogle km syd for det nuværende Nymindegab. Strømmen eroderede i Tipperland, og herved blev der åbnet op for en kraftig sandflugt. Resultatet heraf blev, at store dele af sandet fra Tipperlands op til 37 m høje klitter blev blæst ud i den sydlige del af Ringkøbing Fjord, hvor der først opstod store sand-vadeflader, som i løbet af 1800-tallet udviklede sig til store strandenge. Det er helt enorme mængder af sand, der er flyttet af vinden, og det kan ses i det nuværende landskab, idet de højeste punkter på Bjålum Klit og Store Mjøl, klitlandskaber i det tidligere Tipperland, nu kun er 15 m høje, og syd for klitten ses en afblæsningsflade, hvor der før var klitter. Sandflugten var årsag til store problemer med

oversvømmelser og ødelæggelser af de produktive engearealer i Bork Mærsk, og både for at dæmpe sandflugten og stimulere dannelsen af nye marskenge, byggede bønderne små diger, som i datidens sprog blev kaldt ”værn” – en benævnelse, som gik ind i navnet på området.

Dannelsen af Tipperhalvøen er således sket i løbet af 2-300 år, og det kan kort beskrives ved at fremhæve, at den vestlige del af halvøen er dannet i 1800-tallet af sand fra sandflugten, mens den østlige del er kommet til i løbet af 1900-tallet, og her er tilvæksten sket i form af en marskdannelse, hvor materialerne er tilført med vandet i Ringkøbing Fjord. Måske hjulpet lidt af udvaskning af materialer fra gravearbejdet under de to store projekter med afvandingen af Skjern Enge i tresserne, og det senere naturgenopretningsprojekt af området, hvor jordarbejderne stod på fra 1998 til 2003.

Høslet og græsning på Værnengene og Tipperne

Udnyttelsen af engene til høslet har tilbage i 1800-tallet været den vigtigste brug af landskabet. Baggrunden var den, at høet var den afgrøde, som køerne kunne holde en mælkeproduktion på om vinteren, når dyrene var på stald. Det skal desuden nævnes, at gødningen fra dyrene om vinteren var meget vigtig for de hjemlige agre - ”eng er agerens moder”. Værnengene og

Tipperne var inddelt i parceller til høslet og græsning, og retten til at bruge parcellen erhvervedes på ”Tipperauktionen”, der blev afholdt om sommeren. Man kunne få indtryk af, at bønderne frit kunne byde på parcellerne, men der var tradition for, at den enkelte parcel gik til samme gård år efter år. Systemet fungerede ved, at der var fastsat en mindstepris på parcellerne, og når denne blev nævnt, var det normalt kun den, der tidligere haft parcellen, der bød. Det sikrede en hurtig afvikling af auktionen, men ikke alle var lige disciplinerede, og det var ofte årsag til ”problemer”, hvis der var flere bud. Når høet var bjerget, blev en del af engene indtaget af græssende ungkreaturer, som kunne få føden til lidt ind i oktober. I løbet af 50-erne ophørte høslettet, da det var en usikker og arbejdskrævende driftsform, og avlen af roer og importeret foder til kreaturerne var et billigere og mere sikkert alternativ, og herefter var græsning af ungkreaturer den eneste brug af engene.

Jagten på Værnengene

Værnengene er et meget berømt eller berygtet jagtområde, alt efter om det er jægere eller naturfolk, der taler. Langt tilbage i tiden kunne jægerne købe dag- eller ugekort, og det bevirkede, at jægerne ankom i busser til området, og mange så stort

på jagtreglerne. Nu kan der kun købes årskort, og der er opsyn med jagten, som i langt højere grad lever op til jagtloven, men det spiller nok også ind, at der i mange år har været fokus på anskydninger, jagtetik og naturbeskyttelse, og jagten på Værnengene er stadig meget intensiv. På Værnengene er det mest gæs og ænder, der udgør jægernes bytte, men der er også lidt jagt på dobbeltbekkasin.

Hytterne på Værnengene

Mere end 300 primitive jagthytter er opført i området, de fleste i 60-erne af for hånden værende materialer, og de har ikke indlagt el og vand. Man kan her finde gamle iskiosker, hønsehuse, jernbanevogne m.m. fra perioden, hvor hytterne blev bygget. En stor del af hytterne, ca. 240, blev opført ulovligt i perioden efter at byggeriet i det åbne land blev reguleret af Landsbyggeloven i 1961. Derfor blev det besluttet ved den første fredning i 1977, at hytterne skulle væk, men den lokalpolitiske opbakning til at fjerne hytterne manglede, og de blev derfor liggende. Fra begyndelsen blev hytterne kun brugt af ejerne til overnatning i

jagttiden, og i mange var der kun plads til en seng, et bord og en stol til det antal personer, der normalt benyttede hytten, men efterhånden som behovene blev større, blev hytterne udvidet ved knopskydning. I dag er brugen udvidet i retning af, at hytteejernes familier anvender hytten som fritidshus om sommeren, og det er sjældent, at man kommer i hytteområderne, hvor der ikke er folk på besøg, også om vinteren. Ved den sidste fredning i 2004 var kulturmiljøet kommet ind i forvaltningen af miljøet, og det fremgår nu af fredningen, at ”hyttebyerne på Store Mjøl, Lille Mjøl og Grønberg fortsat kan henligge som primitive hyttebyer med hytternes nuværende størrelse og faciliteter”. Hytterne er således sikret for ejerne, men der sniger sig moderne materialer, små udvidelser og terrasser ind, når hytterne skal vedligeholdes, og tilsynet med hytterne er tilsyneladende ikke særligt aktivt, så det kulturmiljø, der blev redningen for hytteejerne, er under langsom forandring - en problemstilling som belyser, at det er svært at bevare et kulturmiljø og en livsform centreret omkring jagten, som værnhytterne repræsenterer.

Værnengenes natur er truet

Området er udpeget som en del af ”Ramsarområde nr. 2”, ”EF-fuglebeskyttelsesområde nr. 43” og ”EF-habitatområde nr. 62” som sammenfattes i ”Natura 2000 direktivet, område Ringkøbing fjord og Nymindestømmen”, så naturen skulle være meget sikret for eftertiden. Naturen på Værnengene er endvidere ”beskyttet” af en fredning fra 2004, som skal ”sikre og genoprette en gunstig bevaringsstatus for de arter og naturtyper, området som internationalt naturbeskyttelsesområde er udpeget for at beskytte”. Men forvaltningen af Værnengene lever ikke op til kravene i Natura 2000 direktivet. Store dele af de sydlige og vestlige områder er inden for de sidste år ”omlagt”, dvs. pløjet, kalket, gødsket og tilsået med kulturgræsser, hvor der typisk slås græs tre gange i løbet af sommeren, og afgrøden anvendes til ensilage eller grøntpillefoder – en drift, som er helt uforenelig med områdets status som internationalt naturbeskyttelsesområde. Ansvar for

overholdelsen af Natura 2000 direktivet er lagt ud til kommunerne, men Ringkøbing Skjern kommune mener, at driften af Værnengene er som den skal være, til trods for, at kommunen har tabt flere sager i Natur og Miljøklagenævnet. Flere forsøg på at få Naturstyrelsen til at tage ansvar er heller ikke lykkedes. Sagerne er påklaget til EU af Danmarks Naturfredningsforening, som i frustration over den manglende politiske vilje til at efterleve især Natura 2000 kravene, har fremsendt en klage til EU Kommissionen, hvor foreningen indklager den danske stat og Ringkøbing Skjern kommune for manglende overholdelse af direktiverne. Hovedindholdet i klagen er, at de beskyttede naturtyper ødelægges af pløjning m.v., og de ansvarlige myndigheder har ikke forholdt sig til, at flere rapporter dokumenterer en tilbagegang for flere af de fuglearter, der skulle være beskyttet af direktiverne.

Fuglelivet på Værnengene

Værnengene vurderes som den fjerdevigtigste yngelokalitet for engfugle i Danmark. I 2002 ynglede 9% af den danske bestand af engrylen, racen schinzii, som yngler i Østersøregionen, på Værnengene, og samme år ynglede 3% af brushane og stor kobbersneppe her. Her finder vi også en stor andel af de ynglende danske klyder, rødben, viber og andre engfugle. Men fuglelivet er stort set forsvundet fra de

intensivt dyrkede områder, primært på grund af landbrugsdriften, som ødelægger biotopen/naturtypen.

Fuglelivet i reservatet på Tipperne

Reservatet Tipperne har tidligere været benævnt som ”flagskibet” blandt de danske reservater, en status, som ikke længere holder, men reservatet har stadig stor betydning som et af de områder, hvor man har systematiske undersøgelser over ynglefuglene helt tilbage til 1928.

Betydningen af Tipperhalvøen som raste- og yngleplads for vandfugle

De vestjyske fjorde ligger sammen med Vadehavet centralt på den træk-rute, der benyttes af millioner af trækfugle forår og efterår, og her er Tipperhalvøen en meget vigtig brik. Her er der velegnede raste- og foura-geringsområder med lavt vand og rigelig med føde, og de engområder, der endnu er tilbage, udgør meget vigtige yngleområder for vandfugle.

Anvendt litteratur:

Amphi Consult: Ole Thorup, Ole Amstrup og Mogens Bak:
Omlægning og engfugle på det nordlige Værnengene

Dansk Ornitologisk Forenings Tidsskrift nr. 1-2, årg.81, 1987.

Hans Meltofte: Forekomsten af rastende vadefugle på reservatet Tipperne 1928-1982

Dansk Ornitologisk Forenings Tidsskrift, 92 årg. 1998, nr. 1.

Ole Thorup: Ynglefuglene på Tipperne 1928-1992

Dansk Ornitologisk Forenings Tidsskrift 105, nr. 1, 2011.

Hans Meltofte og Preben Clausen: Svømmefuglene på Tipperne 1929-2007

Knud Nielsen: Værnengene i Ringkøbing Fjord, 1983

Miljøministeriet 1988: Naturpejlinger, Hans Meltofte: Tipperne side 10 – 35.

Palle Uhd Jepsen: Ved de vestjyske fjorde. Bygd 1979

Palle Uhd Jepsen: Vestjyske billeder – fra Skallingen til Nyminddegab side 117-129.

Sigurd Enggaard Poulsen: Et Atlantis i fjorden

Spärck, Blegvad og Johansen:

Ringkøbing Fjords Naturhistorie i brakvandsperioden 1915-1931 udg. 1933-1936

Skjern Å – et landskab i forandring

Tekst og foto: **Niels D. Lisborg** Naturvejleder

<http://www.lisborg.info/>

undtagen luftfoto: Naturstyrelsen.

Når man i dag i sommertiden færdes i engene ved Skjern Å blandt græssende kreaturer og betragter vipstjerter og støvre jage insekter omkring de drøvtyggende naturplejere, er det svært at forestille sig, at disse grønne enge for relativt få år siden var drænede, opdyrkede marker, der lå beskyttet af diger langs en lige, tæmmet Skjern Å.

Efter at Danmarkshistoriens største og dyreste naturgenopretningsprojekt blev afsluttet i 2003 er der i dag genskabt et 2200 hektar stort naturområde med vidtstrakte enge, søer, moser og rørskove, hvor Skjern Å igen bugter sig igennem landskabet til udløbet i Ringkøbing Fjord. Et naturområde, der på rekordtid har fået et fugle- og dyreliv som de færreste turde tro ville reagere så hurtigt på de ændrede forhold. Et naturområde, der har vakt opmærksomhed langt uden for landets grænser med besøg af forskere og mediedelelegationer fra lande så fjernt som Japan, Sydkorea og Kina.

Skjern Å-dalens historie

Historien om Skjern Å er stor og lang som åen selv og fyldt med spændende fortællinger.

En af de mere kendte er den dramatiske historie om Kong Hans, der mødte sin skæbne ved Skjern Å. Det fortælles, at kongen en vinterdag i 1513 var på vej fra en præstevielse i Ribe til Ålborghus. På sin vej måtte han krydse Skjernåen, hvor vandet stod højt som det jo havde for vane på denne tid af året. Under vandpassagen snubler hesten og kongen ryger i åens kolde vand. Hurtigt bliver kongen ført til en nærliggende gård ved Skjern og selvom beværtningen er god, insisterer kongen på at rejse videre næste dag.

Det kolde vand har dog efterladt sig spor og kongen pådrager sig en lungebetændelse, der bliver hans død blot en måned senere. I dag er der ved åen rejst en mindesten over episoden, ligesom den store seværdige træ-hængebro (Danmarks største) syd for Skjern er døbt Kong Hans' Bro. Står man i dag selvsamme sted og spejder over Skjernåen vil de fleste ryttere nok betakke sig for at prøve kræfter med åvandet, der i kraft og vandføring overgår Gudenåen.

Åen bragte næring til engene

Skjern Å-dalen og dens enge har igennem mange hundrede år været et vigtigt aktiv for befolkningen langs åen. Ådalens frodige enge gav græs til kreaturerne om sommeren og hø, der kunne gemmes til vinteren.

I vinterhalvåret løb åen ikke sjældent over sine bredder og skyllede ind over engene. De næringsstoffer som åvandet medbragte, blev aflejret på engene når vandet atter trak sig tilbage til ålejet. På den måde blev vandet rensat inden udløbet i Ringkøbing Fjord og engene blev gødet og gav gode græsningsarealer.

Som vi i nutiden atter kender det i det genskabte naturområde var åen også dengang til tider uberegnelig og det skete, at åen selv om sommeren gik over sine bredder og tog bondens græs og hø. Af samme grund havde man gennem århundreder søgt at styre åens vand. Der blev bygget diger mod oversvømmelser og der blev etableret vandingskanaler og grøftesystemer. Men først i 1960'erne lykkedes det langt om længe at tæmme åen.

Danmarks største afvanding

I takt med den stigende mekanisering af landbruget efter 2. Verdenskrig og muligheden for at købe kunstgødning blev det efterhånden mere rentabelt at skifte engene ud med agermarker. Gennem mange år - i takt med landbrugets øgede effektivitet - havde der været planer om at omdanne de store engarealer til dyrkbar agerjord, der kunne pløjes, harves og tilsås med korn. Vejen blev endelig banet da staten velsignede projektet og indvilligede i at betale 2/3 af omkostningerne til det, der for eftertiden skulle komme til at stå som en af Nordeuropas største afvandinger.

Projektet blev indledt i 1962 og omfattede den nederste og bredeste del af ådalen fra Borris til Ringkøbing Fjord. En strækning på 20 km. Samlet skulle ca. 4000 hektar drænes og omdannes til dyrkbar agerjord. Afvandingen gik i korthed ud på, at vandet blev styret i kanaler omgivet af diger, så den omkringliggende jord ikke længere blev oversvømmet. Der blev etableret pumpestationer, der kunne pumpe mange tusinde liter vand i sekundet og man kunne derved regulere grundvands-standen på markerne.

Selve Skjern Å blev ført over i en nygravet, lige kanal, der hurtigt kunne lede vandet ud i fjorden. I løbet af de følgende 6 år blev de våde enge efterhånden indvundet og den uregerlige å tæmmet!

Genopretningen af Skjern Å

Med tiden stod det klart, at der også var en bagside af det imponerende ingeniørarbejde og det større produktionsudbytte i Skjern Å-dalen.

Planter, dyr og fugle, der før levede på de ferske enge forsvandt. Vandsænkningen betød at jernforbindelser i jorden nu kom i kontakt med luftens ilt og dannede okkerforurening, der gik ud over livet i vandløbene. Forureningen af Ringkøbing Fjord tog til i takt med at Skjernåens selvrensende effekt var ophørt og åen i stedet modtog næringsstoffer fra de omkringliggende marker og ledte dem ud i fjorden.

Med årene begyndte terrænet i ådalen flere steder at synke, hvilket skyldtes at den tørverige engjord blev nedbrudt og faldt sammen i takt med at vandafledningen og jordbearbejdningen havde givet plads til ilt til jorden - ilt, der er en betingelse for at den organiske tørv bliver nedbrudt. Nogle steder sank jorden over 1

meter og det lå i kortene at et nyt afvandingsprojekt på sigt var nødvendigt, hvis korndyrkningen skulle opretholdes. For flere og flere stod det klart at tiden var inde til nytænkning.

Halvdelen skulle genskabes

I 1980'erne hvor natur- og miljøbevidstheden i samfundet tog til, blev der også øget fokus på den forarmede Skjern Å. Der var stigende ønsker om, at den nedre del af åen skulle føres tilbage til sit gamle, snoede leje. I årene efter fulgte mange politiske diskussioner. Først i 1998 vedtog et bredt Folketing, at ca. halvdelen af de enge, der i 1960'erne blev drænet og omdannet til agerjord skulle genskabes, og Skjern Å igen skulle sno sig dynamisk i landskabet.

I 1999 kunne den daværende Skov- og Naturstyrelse således igangsætte Danmarkshistoriens største og dyreste naturgenopretningsprojekt, der lokalt både havde stor opbakning og stor modstand. Der var mange følelser i spil. Det store projekt krævede utallige forhandlinger og drøftelser mellem lodsejere, interesseforeninger og Skov- og Naturstyrelsens lokale repræsentanter. Den lokale modstand mod projektet mindskedes dog efterhånden som det stod klart, at landbruget blev tilbudt erstatningsjord, og at det var muligt at indgå frivillige aftaler med staten. Flere lodsejere valgte at beholde jorden i ådalen mod at staten udbetalte erstatninger for den tabte dyrkningsmulighed.

I 2003 stod projektet færdigt. 43 km åløb var blevet gravet. 2,7 mio. kubikmeter jord var flyttet - svarende til et ubrudt vogntog med jord, der strækker sig fra Skjern til syd for alperne! Der var opsat over 100 km kreaturhegn, der stod klar til at modtage græsningsdyr på de genskabte enge. Den samlede pris beløb sig til over 280 millioner kroner!

Landskab og geologi

Danmarks eneste floddelta

Alene i kraft af, at Skjernåen udmunder som noget nær det eneste, der kan kaldes for et floddelta i Danmark, er landskabet og geologien her særlig interessant. De sidste stykke inden åvandet mødes med det halvsalte fjordvand, forgrener åen sig i fire mægtige arme, der således skaber øer i deltaet. Ved udmundingen ses hvordan åens sandtransport aflejres og skaber nye jomfruelige sandstrande, der langsomt får deltaet til at vokse ud i fjorden.

Formet af istidens smeltevand

Landskabet ved Skjern Enge blev ved sidste istid skånet af ismasserne, der dækkede Østdanmark af kilometertyk is, men aldrig nåede ind over Vestjylland. Ved den sidste istids ophør for ca. 12.000 år siden skyllede smeltevand fra iskappen ind over det nuværende Skjern Enge. Store dele af terrænet består i dag derfor af smeltevandssand og smeltevandsgrus, der blev aflejret i takt med at smeltevandsstrømmen aftog. De flade hedesletter, der opstod, er den karakteristiske landskabstype omkring Skjern Enge.

I det åbne deltalandskab blev der efterfølgende aflejret nye materialer. De såkaldte postglaciale aflejringer. Aflejringerne indeholder et højt indhold af organisk materiale, idet store dele af den nuværende ådal udviklede sig mod våde marsk- og moselignende plantesamfund, der overgroede vandfladerne og har dannet grundlag for tørvedannelse. Visse steder i østområdet har tunger af flyvesand lagt sig siden ind over terrænet - og danner små hedeklitter.

De vestlige områder af Skjern Enge ligger meget lavt med koter nær havniveau. Det gælder især området omkring Hestholmsøen, der er ådalens største sø.

Lønborg Banke, der giver en flot udsigt over de vestlige Skjern Enge, hører geologisk til Varde Bakkeø, der blev dannet under næstsidste istid for hen imod 150.000 år siden. Det er med en vis tak til Norge og Sverige, at vi i dag kan nyde den storslåede udsigt fra den jord som isen medbragte.

Et kulturlandskab med plads til fri dynamik

Området i dag består hovedsageligt af store sammenhængende engarealer, der græsses i sommerhalvåret. Dog med en variation af naturtyper da området også rummer lyngklædte hedearealer, rørskov og moseområder med småsøer og pilekrat.

Selvom engene er et produkt af et kulturlandskab, der søges fastholdt med overvejende lavt-græsset vegetation er der dog også plads til den frie dynamik. Skjernåen for lov at løbe ureguleret og allerede nu ses, hvordan åen nogle steder graver sig ind i brinkerne og efterlader stejle skrænter, og andre steder aflejrer sand, så nyt land opstår og efterhånden indtages af græsser og urter. Denne vilde dynamik skaber liv for bl.a. digesvaler og isfugle, der graver deres redegange ind i åens lodrette brinker - og for fugle som lille præstekrave, der ynder de nyopståede sandbanker.

Da Skjern Enge som naturområde endnu er ungt, er der endnu ikke behov for rørskår i de store vådområder som f.eks. den mægtige Hestholm Sø, hvor både fiskeørnen og havørnen kan opleves. På sigt forventes

det dog, at der naturligt indfinder sig en rørskov og spørgsmålet er om rørskoven som et led i den naturlige udvikling skal have lov at indtage den lavvandede Hestholm Sø, hvor det åbne vandspejl i dag tiltrækker mange besøgende og er genstand for et rigt fugleliv med bl.a. klyder og skestørke?

Mange interesser og hensyn

Skjern Å Naturprojekt er i dag uomtvisteligt en stor succes, hvor der er skabt rum til både mennesker og natur. Denne balance er netop baggrunden for den medvind som området i dag nyder. Staten har ikke skabt et lukket reservat, hvor der kun gives plads til naturen. Dog er der områder, hvor der ikke er adgang for publikum i fuglenes yngletid, men i hovedparten af det mægtige område kan man frit færdes året rundt. Der er anlagt over 20 km cykelstier, 40 km naturstier, 27 parkerings- og rasteplasser, bygget fugletårne og gangbroer og endda etableret hele to naturcentre, der året rundt udstiller områdets natur- og dyreliv.

Samtidig er der stadig plads til den stille naturbruger, der ønsker at gå afslapet og finde en plet for sig selv og fordybe sig i de små dramaer og mysterier som naturen udspiller.

Særpræget dyreliv

Natur- og dyrelivet i Skjern Enge er et helt kapitel for sig. Vi behøver ikke at tage til Amazonas regnskov eller Afrikas jungle for at opleve et særpræget dyreliv. Her lever vandspidsmusen, der er Danmarks eneste pattedyr med giftigt bid. Her findes også den spøjse fugl; vandriksen, der udstøder griselignende lyde mellem sivene. I Skjernå-deltaet holder Danmarks største koloni af skestørke til, der med deres spøjse skeformede næb kan ses snadre langs de lavvandede søer. Man kan endda få den tvivlsomme fornøjelse at blive stukket af malaria-myggen, verdens farligste dyr, der på vores breddegrader dog ikke overfører malaria.

Floraen er også under kraftig udvikling og byder på mange spændende indslag bl.a. flere arter af kødædende planter.

Engene ved Skjern er selv med vestjysk mådehold rekordernes land. Her huserer Europas største ørn med et vingefang på 2½ meter, her løber Danmarks vandrigeste å med udmunding i landets eneste floddelta og her findes den berømte skjernå laks, der stadig holder lystfiskernes danmarkrekord. Alt sammen forenet i Nord-europas største naturgenopretningsprojekt.

Hyrdeliv på Skallingen

af Bjarne Slaikjær Statsansat hyrde og naturvejleder

<http://www.fjordgarden.dk/> Fotos: Sven Wodschow - Luftfoto: Morten Barker

Det kræver indgående kendskab til halvøen Skallingen at være hyrde for de ca. 600 stykker kvæg der afgræsser de ca. 2000 ha. klitter og strandenge. Kvæget plejer Skallingen fra omkring 10 maj til slutningen af september.

De lave strandenge ud mod Ho bugt bliver let oversvømmet i løbet af 2 timer. I en sådan situation har vi heldigvis klitterne, hvor hyrden må sørge for at kvæget bevæger sig hen, og holde dem der indtil vandet fra Ho bugt igen er tilbage i bugten. Oversvømmelserne på halvøen er tiltagende og når de kommer, går det meget hurtigt.

Efter jeres besøg på Skallingen i 2013 har vi haft besøg af flere meget kraftige storme. Dette har betydet at Skallingen flere steder er gennembrudt ud mod vesterhavet. Skallingen er et meget stort dynamisk område der skifter hele tiden og i disse år ser det ud til at gå meget hurtigt (spændende).

Mange lokale mener at minerydningen på Skallingen er med til at klitterne står svækkede i kampen mod de hyppigere stormfloder, men det mener jeg som hyrde og med min daglige gang på Skallingen ikke er tilfældet.

Der er selvfølgelig meget mere at fortælle om Skallingen og det gør jeg gerne hvis der er medlemmer af foreningen der kommer på disse kanter.

VH. Bjarne Slaikjær

En vestjysk klitplantage fortæller

Af klitplantør Niels Christiansen, Nørre Nebel

Fotos: Naturstyrelsen Blåvandshuk og Ole Fredslund Gudmundsen (krondyr)

Blåbjerg klitplantage udgør sammen med Nyminde klitplantage et område på ca. 3.500 hektar og er dermed en af statens største klitplantager langs den jyske vestkyst. Denne klitplantage og dens historie er også et ud af mange gode eksempler på det meget store arbejde, som påbegyndtes langs den jyske vestkyst i slutningen af 1800tallet for at imødegå sandflugtens hærgen og ødelæggelser af landbrugsjord.

Navnet på plantagen stammer fra navnet på den højeste klittop i plantagen, som med sine 64 meter over havet i århundreder har været et rejsemål og udsigtspunkt for mange. Blåbjerg er dog ikke en klit i ren forstand, men består øverst af store sandmængder, der gennem tiden har overføjet og aflejret sig på den bakkeø, som Blåbjerg længere nede består af.

Natur og landskab har de seneste århundreder undergået store forandringer langs den jyske vestkyst.

Flere kendte personer har i 1800tallet beskrevet den deprimerende oplevelse og udsigt fra Blåbjerg. Enrico Mylius Dalgas skrev en gang:

”Fra Blaabjerg i Henne Sogn ser man, så langt Øjet rækker mod nord og syd, nøgne, vilde Bjerge, bærende Præget af den frygtelige Ensomhed”.

I 1838 er St. St. Blicher på egnen og giver Blåbjerg denne farverige men forstemmende beskrivelse:

”På denne Kæmpehøj gives en Udsigt, der var en Malermesters Pensel værdig, der kunne blive et Panorama, der var værd at tale om: Trindt om forneden det gule Sandhav med dets ubevægelige Bølger, der mod Syden og Norden strækker sig så langt Øjet naar. Mod Vesten Storhavet med sine evigt urolige Vover, mod Østen, på hin side Ørkenen, en mørk Stribe af det opdyrkede og beboede Land. En stor Indsø, noget borte i Syden, med en Kirke, en Mølle og nogle Huse på sine Bredder, formidler det dødningeagtige i dette store, melankolske Naturmaleri, på hvis ligblege Grund de vidt spredte mørke Pletter bringer os snarere i tanker om skibsvrag og ligkister end om Huse”.

Flot produktiv skov er der kommet på mange dele af klitplantagens terræn - her billede fra nærheden af Blåbjerg.

Sandflugten i Vest og Nordjylland havde for alvor taget fart frem gennem det 16. og 17. århundrede. Den første lovbestemmelse om klittens bevaring stammer fra 1539 og drejer sig om et forbud mod ødelæggelse og fjernelse af klittens vækster. Der kom i årene efter flere forbud, men sandflugten mindskedes ikke og mange sogne måtte bøje under for sandmassernes kommen. Året 1853 blev det første år, hvor der på statsfinanserne blev afsat midler til klitdæmpningen i Vestjylland. På den sydlige del af Vestkysten betød beslutningen, at der samme år kunne ske en indledende

tilplantning i Bordrup klitplantage i området omkring Ulfslo. I 1861 overtog kammerherre Thyge de Thygeson ledelsen af klitplantningen og forblev leder af dette arbejde helt frem til 1899, hvor han fyldte 93 år. I 1905 døde Thyge de Thygeson og i 1907 rejstes til hans minde en markant og stor sten på toppen af Blåbjerg. På stenen er indgraveret et motto, som rummer megen god symbolik for det store arbejde, der ligger bag klitplantagernes fremkomst og standsningen af sandflugten: "Hvor der er vilje, er der vej".

Mindestenen på toppen af Blåbjerg til minde om klitinspektør Thyge de Thygeson, der stod i spidsen for de store plantningsarbejder langs den jyske vestkyst i årtier. På stenen står der: "Hvor der er vilje er der vej".

Blåbjerg klitplantage blev anlagt i slutningen af 1800tallet som led i de meget omfattende tilplantninger, som staten indledte og bekostede for at standse den voldsomt hærgende sandflugt langs Jyllands vestkyst. Det daværende klitvæsen med klitinspektør Thyge de Thygeson i spidsen udfoldede et meget stort arbejde med koordineringen og sikringen af disse store beplantningsarbejder. Ifølge Thyge de Thygesons egne, skriftlige beretninger var der i 1877 sket beplantning af de første 250 tønder land i Blåbjerg klitplantage og yderligere 200 andre tønder land er det samme år under tilplantning. Nyminde klitplantage anlagdes først i perioden 1900-1920. I 1880 købte staten den nuværende plantørbolig i Houstrup ved Nørre Nebel og den har siden været tjenestebolig for den lokale klitplantør..

Blåbjerg Nyminde klitplantage udfyldte området mellem Henne Strand og Nymindesø og kom mod øst til at omfatte vestkystens højeste beliggende punkt nemlig Blåbjerg. Med sine 64 meter over havet var toppen af Blåbjerg i århundreder et fikspunkt for de sejlende på Nordsøen og er navngivet på grund af sit karakteristiske blå skær, der ikke mindst ses, når "bjerg" skues ude fra havet af. Ældre kort fra før 1700tallet viser imidlertid, at højdepunktet endnu tidligere har været navngivet Sortbjerg.

Som beskrevet tidligere af både E. Dalgas og St. St. Blicher var det meget små kår, som dengang prægede livet på Blåbjergene, og sandflugten gjorde for alvor livet surt og vanskeligt for mange. I løbet af 1800tallets sidste årtier og med en kolos-

sal fysisk indsats af rigtig mange involverede borgere på egnen, lykkedes tilplantningen og dermed også dæmpningen af sandflugten.

Det tidligere forblæste og sandflugtshærgede område blev til en ny, stor plantage med læ og nye produktionsmuligheder. En forbedring ikke mindst til gavn for plantagens naboer, som fik bedre læ på deres jorder og ejendomme, men også for den samlede variation i områdets fauna og flora. Til gengæld forsvandt med træernes indmarch desværre noget af synligheden af områdets fysiske og landskabelige udseende. En problemstilling som også kendes i dag, hvor de nu ganske høje træer i plantagens kerneområder har været med til at vanskeliggøre udsigtsmulighederne fra Blåbjerg.

En række bygninger og byggetomter i planta-

gen vidner endnu i dag om livet på stedet forud for plantagens tilblivelse. Lidt syd for Nymindegab ses endnu fordybninger i terrænet, der afslører byggetomter efter de esehuse (fiskerhuse), som lå på stedet, da Ringkøbing Fjord havde sin udmunding i Vesterhavet lidt nord for den nuværende Houstrup Strand. En kro var der også basis for i datidens fiskersamfund ved Skellevjen, og kroens placering kan også endnu anes i terrænet i vestkanten af Nyminde Klitplantage.

Esehusene tjente som arbejdsboliger og boder for fiskerne og bådelaugene, der om sommeren fiskede fra Vestkysten. Kopier af disse særprægede esehuse kan i dag ses og opleves på tættest hold i Vesterhavn i Nymindegab, hvor der med Fiskeri og Søfartsmuseets hjælp er genopført esehuse – helt efter de gamle mål og beskrivelser.

Typisk naturbillede hvor bjerfyrren gradvis invaderer åbne partier i klitter og plantager.

Blåbjerg klitplantage rummer naturligvis et spændende dyreliv, som ikke mindst er repræsenteret ved det stolte og flotte kronvildt. En kronvildtstamme for hvilken der gælder, at en helt særlig solstrålehistorie tog sin begyndelse i 1908. Det blev nemlig det år, hvor det første stykke kronvildt blev observeret på egnen. Med klitplantagernes fremvækst langs den jyske vestkyst havde den fritlevende kronvildtbestand i Jylland fået et tiltrængt og meget egnet, nyt levested. Kronvildtet indfandt sig i stigende antal gennem årene frem til 2. Verdenskrig, og bredte sig vestpå fra det midtjyske og fandt i de store bjergfyre og hedeområder langs Vestkysten et førsteklasses og fredeligt tilholdssted.

Det var før vestkystturismen for alvor kom i gang og kronvildtbestanden øgedes hurtigt i de følgende årtier. I 1946 -efter krigens afslutning- besluttedes det politisk i København at oprette et statsligt kronvildtreservat, som siden dengang har bidraget til at understøtte bestanden af kronvildt i området mellem Nymindesø og Skallingen.

Gennem fastlæggelse af passende afskydningskvoter for kronvildtet på statens arealer og gennem andre driftsmæssige tiltag i plantagerne til fremme af en sund og stærk kronvildtbestand i området, rummer Oksbøl kronvildtreservat i dag landets nok største fritlevende bestand. En kronvildtbestand som skønnes at omfatte minimum 1.400 dyr om foråret inden kalvesætning.

Klitplantagerne har henover tid ændret karakter og formål. Klitplantagerne er gået fra hovedformålet for ca. 125 år siden om dæmpning af sandflugten ved at rulle det berømte ”bjergfyrtæppe” ud over klitterne til gennem 1900-tallet at blive produktive plantager, hvor vedproduktionen kom i førersædet i takt med at bjergfyrrer kunne konverteres til andre og mere produktive træarter.

I dag har vedproduktionen stadigvæk sin rolle, men plantagerne yder også en stigende samfundsmæssig værdi gennem de store muligheder for aktivt friluftsliv, som i dag er skabt i plantagerne. Sandørkenlignende områder er blevet til grønne naturområder med både vedproduktion som produktion af friluftsliv.

Filsø - det vestjyske mirakel af Merete Vigen Hansen

Forfatter Kjeld Hansen har kaldt det "Miraklet ved Filsø" og som tiden går, går det mere og mere op for mig at det vitterligt er et naturmirakel jeg har været vidne til de sidste år. Oplevelsen af at naturen igen overtager Filsø området med fugle- og dyreliv. Enge der bliver græsset, langsomt ændrer karakter og over år vil skabe grundlaget for udbredelsen af den rige flora der stadig findes pletvis rundt om Filsø. Ikke mindst også som levested for eng- og vadefuglene, der er hårdt trængt i landbrugslandet. Og vigtigst er måske nok at man her har noget af det største sammenhængende natur i Danmark, med sø, enge, moser, klitheder, rigkær, klitplantager osv. Nogle ting er sket lynhurtigt, f.eks. med etablering af ynglende havørn allerede det første år efter søen var genoprettet, mens andet vil tage årtier om at udvikle sig. Det er det der er det befriende i Filsø-projektet, der er både tid og plads - der laves langsigtede målsætninger for naturen og udviklingen bliver fulgt tæt. Den mulighed er skabt fordi Aage V. Jensen Naturfond i 2011 købte den 2300 ha store ejendom og omdannede den fra landbrugsjord til sø og fordi fonden har naturens mangfoldighed som primær målsætning.

Men om noget er det jo et kulturlandskab herude ved Filsø, her er jo i den grad blevet møbleret rundt de sidste par århundreder, med afvanding, dræning osv. i den store landvindingsbølge der rullede ud over hele Danmark., og som kostede Filsø, Danmarks dengang 2. største sø, livet. Det er også en egn der har været meget præget af sandflugt og den efterfølgende klitdæmpning med tilplantning af de store klitplantager her længst ude mod vest. Og nu ændrer vi så Danmarkskortet igen! Filsø

genopretningsprojektet er en af de største ændringer på danmarkskortet i mange år og derfor har projektet også givet genlyd ud i hele Danmark, og endda endnu længere ud - folk vil opleve Filsø!

Fra hjerteblod til levebrød

Fra den dag Filsøprojektet i blev meldt ud i efteråret 2010 tog Filsø bare mere og mere over i mit liv. Interessen var enorm, jeg arbejdede dengang som kultur- og naturformidler på Nymindes Museum, jeg lavede både bestilte og offentlige ture for de mange interesserede gæster. Samtidig blev jeg af Danmarks Naturfredningsforening udpeget til at sidde i Filsø Naturråd, nedsat af Aage V. Jensen Naturfond og kom derfor med i hele udviklings- og etableringsprocessen. For godt 2 år siden tog jeg springet, blev selvstændig formidler og lod formidlingen af Filsø blive mit levebrød sammen med andre freelanceopgaver.

Og hvad oplever jeg så derude i min formidling af kulturlandskaber i stor forandring? Jeg oplever at danskerne er ret historieløse og at deres holdninger til projektet er meget præget af de strømninger der er i samtiden, f.eks. den aktuelle landbrugspolitik osv. Danskerne er både historieløse i forhold til de politiske strømninger og beslutninger i 1800-tallet der startede hele "landvindingssagen" og som i den grad har sat sit præg på hvordan det danske landskab ser ud i dag. De fleste tænker "at sådan som det ser ud nu har det nok altid set ud" og lægger faktisk heller ikke ret meget mærke til de gradvise forandringer i deres egen levetid. Danskerne er også blevet historieløse i forhold til naturen; fordi tabet af biodiversitet sker gradvist, og fordi markerne gradvist bliver større og vandhuller og smånatur også forsvinder gradvist, så er der mange der ikke lægger mærke til det - også fordi de ikke kommer ret meget i naturen længere, eller lærer ret meget om den i skolen.

Så min formidling af Filsø projektet er i høj grad også blevet at spejle søens historie ind i Danmarks-historien og få projektet perspektiveret ind i de beslutninger vi tog som samfund dengang og gør i dag. I dag står slaget jo om den natur der er tilbage og udfordringen i dag er den manglende erkendelse i befolkningen af hvor presset naturen og biodiversiteten er.

Så målet med min formidling er at være øjen-åbner og skabe eftertænksomhed hos dem jeg har med på mine ture. Folk må mene hvad de vil, men jeg vil gerne med min formidling være med til at kvalificere det grundlag de skaber deres holdninger på. Jeg bruger også kunsten og litteraturen, f.eks. fynbomaleren Johannes Larsen og de jyske forfattere han arbejder sammen med, til at fortælle historien om den kamp for naturen de var med til at sætte i gang for 100 år siden og som jo stadig er højaktuel.

Så det er ikke tandløs turistunderholdning man køber i min butik, men ved hjælp af et velovervejet formidlingssnit kan man sagtens lave formidling der skaber god dialog, eftertænksomhed og som samtidig er drønhyggeligt når man går derude i landskabet med folk.

Merete Vigen Hansen

Indehaver af Merete Vigen, Kultur- og naturformidling. www.meretevigen.dk

Medlem af Filsø Naturråd, udpeget af Danmarks Naturfredningsforening

Formand for Danmarks Naturfredningsforening i Varde Kommune

Hovedbestyrelsesmedlem i Danmarks Naturfredningsforenings

Initiativtager til Danmarks Naturfonds køb af Vrøgum Kær i 2005 ,

Nordiska Kulturlandskapsförbundet

förmedlar en helhetssyn på nordiska landskap och fokuserar på sambandet mellan natur och kultur. Vi arbetar tvärvetenskapligt och förenar naturvetenskap och humaniora. Vi gör det genom kunskapsspridning och opinionsbildning i vår medlemstidning Lommen, i årsskriften Nordisk Bygd, på vår hemsida och vår blogg samt genom samverkan med och yttranden till forsknings institutioner och myndigheter i de nordiska länderna. Många av våra medlemmar arbetar professionellt med natur- och kulturmiljövård, lantbruk och landsbygdsutveckling. Alla som värnar landskapets natur- och kulturvärden är välkomna att bli medlem! Välkommen i Nordiska Kulturlandskapsförbundet!

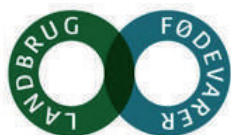
**Vi värnar och vårdar vårt nordiska kulturlandskap!
Välkommen att delta!**

www.kulturlandskap.org

www.kulturlandskab.org

Nordisk KulturlandskabsForbund takker alle bidragydere, skribenter, hjælpere, velyndere og deltagere

Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste

Nordisk Bygd 24 Vestjylland august 2013

Udgivet af Nordisk KulturlandskabsForbund
www.kulturlandskab.org
Tryk: PrinfpParitas 2015

Støttet med Tips- og Lottomidler til Friluftslivet